Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

1990 чыл
июль
13
пятница
№ 160 (14360)
1925 чыл-ган-ган
Өртээ 3 кап.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи 1990 чылдың июль 11-де Москвага, Кремльдиң Съездилер ордузунга ажылын үргүлчүлээн.

Эртенги хуралды Азербайджанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Азербайджан ССР-ниң Президентизи А. Н. Мутали́бов даргалаан.

Резолюциялар төлевилелдерин чугаалажып көөрүн съездиге үргүлчүлээн.

СЭКП ТК-ның Чингине секретарының оралакчызының албан-дужаалынга кандидатураларны делегаттар чугаалажып көрген.

Чажыт балылаашкын кылырының даңзызынга А. С. Дудырев, В. А. Ивашко, Е. К. Лигачев кирген.

Төп Контроль Комиссиязының даргазының албан-дужаалынга депшиттирген кандидатураларны делегаттар база чугаалажып көрген. Чажыт бадылаашкыннарны кылырының даңзызынга В. А. Прохоров болгаш Б. К. Пуго арткан.

«Гуманныг, демократтыг социализмче» деп программныг медеглелди съезд кежээки хуралынга чүүлдүг деп көрген. СЭКП-ниң чаа Программазы хүлээп алдынгыже чедир XXVIII съездиниң программныг медеглелин удуртулга болдурарын бүгү коммунистерге дааскан доктаал ооң дараазында хүлээп алдынган.

Кежээки хуралды А. И. Лукьянов даргалаан. СЭКП ТК-ның Чингине секретарының оралакчызын болгаш Төп Контроль Комиссиязының даргазын соңгуур талазы-биле чажыт бадылаашкыннар болган.

СЭКП-нин XXVIII съездизи июль 12-де ажылын база уламчылаан.

ҮЕНИ ХАЛАС ЭРТТИРБЕЙН, АЖЫЛДААР

Партийда, чуртта амгы үеде байдалдың эң чугула айтырыгларынга, кризистиг байдалдан уштунуп үнериниң сорулгаларынга хамаарыштыр коммунистериң туружу съездинин документилеринде илергейлеттинып турар. Ынчангаш программныг медеглелдин, съездиниң резолюцияларының бүгү чүүлдериниң талазы-биле чидиг маргылдаалар кыптыгып турган.

Документилер төлевилелдериниң талазы-биле санал-онаалдарны эгелээр мурнунда июль 11-де делегат **Д. Н. Кугультинова** сөс берген. Ужудукчу Анатолий Грищенконуң мөчээни-биле холбаштыр сактыышкын ёзулалын кылыр дугайында коммунистерден болгаш өске-даа хөй хамаатылардан телеграммаларның кээп турарын ол дыңнатпышаан, маадырлыг ужудукчунуң турааскаалының сактыышкын ёзулалын кылырын саналдаан. Съездиниң делегаттары сактыышкының ёзулалын туруп келгеш, ыржым байдалга кылган.

Ооң дараазында делегаттар хүн чурумунуң айтырыгларын чугаалажып көөрүн ургулчүлээн.

«СЭКП-ниң бюджединин болгаш эт-хөренгизиниң дугайында» Резолюция төлевилелиниң талазы-биле эдилге комиссиязының даргазы **В. А. Ивашко** тайылбыр кылып, чүве чугаалаан.

Төлевилелге хамаарыштыр саналдарны чугаалажып көрген соонда «СЭКП-ниң бюджединин болгаш эт-хөренгизинин дугайында» Резолюцияны делегаттар хүлээп алган.

Экономиктиг реформаны чорударынга хамаарыштыр СЭКП-ниң политиказының дугайында айтырыг талазы-биле резолюция төлевилелин делегаттар съезд эгелээр мурнунда белеткеп, сайгарып эгелээнин ону белеткээр талазы-биле комиссияның даргазы **Н. И. Рыжков** дыңнаткан. 70 хире саналдарны, сүмелерни, деннештирилгелиг дезевилелдерни барымдаалап көрген. Рынок харылзааларынче шилчивейн, экономиканы экижиниң аргазы чок деп, түнелди комиссия кылган. Ажыл-агыйны башкарып чорударын экижидер талазы-биле тодаргай бүгү саналдарны чазактың ажылына болдунарла шаа-биле барымдаалап көөр.

«Марксичи платформаның» болгаш эгелекчи съездиниң өөмүнээзинден кирген резолюцияның солуур төлевилелиниң кол чүүлдерин **А. А. Сергеев** делегаттарга таныштырып тайылбырлаан.

Ооң дараазында **В. Н. Лысенко** сөс алгаш, чугаалажып көрүүшкүнүүн кол айтырыгларындан чайлаан болгаш чурттуң шахтёрлары чазактың дүжерин негевишаан, бүгү-нинти политиктиг ажыл соксадыышкының июль 11-де кылып турар деп медеглээн. Шахтерларның ол негелдезин хандырарын оратор саналдаан. Ынчалзажок, чазакты дүжүрер дугайында айтырыгны чугаалажып көөрү база шиитпирлээри ССРЭ-ниң Дээди Совединиң эрге-хүлээлгезинге хамааржыр болганда, ук саналды бадылаашкынга киирбээн.

Делегаттың кылган дыңналдынга хамаарыштыр **М. С. Горбачев** тайылбыр кылган. Июль 11-де чурттуң шахтерларын ажыл соксадыышкынынче чыгаар дээн кижилерниң оралдажыышкыннары буурап дүшкенин, политиктиг ажыл соксадыышкының болдунмаанын делегаттарга ол дыңнаткан.

СЭКП-ниң аграр политиказын боттандыраа дугайында съездийиң резолюция төлевилелин ажылдаа кылыр талазы-биле комиссияның даргазы **Е. К. Лигачев** дыңнадыг кылган. делегаттарның кирген саналдарының, сүмелериниң хөй нүруузун документиги чедир ажылдап кылыр үеде ажыглаанын чугаалаан.

Резолюцияның төлевилелинин кол ооргазын съезд хүлээп алган сөөлүнде делегаттар ооң тус-тус чүүлдерин тодаргай чугаалажып көрген. Аңаа холбаштыр санал беришкининге **Н. И. Рыжков** киришкен болгаш көдээ ажыл-агыйга күрүнеиниң капитал салыышкыннарын көөдедирин съездиниң айтыр деп турары-биле ' чөпшээрешкен.

Эдилгелерни болгаш саналдарны барымдаалап көрбүшаан, резолюцияны делегаттар хүлээп алган.

Президиумга келген допчу чагааларны чапсар чарлаарының мурнуу чарыында номчуп дыңнаткан. Ук чагааларның бирээзинде мынчаар айыткан: «Шахтерларның ажыл соксадыышкының Иркутск областың шахтерлары болгаш даг-жылары үүгле деткивейн турар эвес, харын ажыл соксадыышкыны болза чуртта экономиктиг байдалды божаңнадыр фактор болганда, бүгүн боттарывыстың митингилериниске буруу шаап тур бис. Чагаанын адаанга В. С. Панченко ат салган (Черемховонуң хөмүр-даш региону)».

Дараазында мындыг чагааны номчуурга, делегаттар адыш часкаашкыны-биле уткаан: «Бүгү «Демократтыг платформаның» болгаш ооң талалакчыларының өөмүнээзинден эш Лысенконуң чүве чугаалаар эргези чок болуп турарының дугайында допчузу-биле медеглели номчуп дыңнадырын диледим. Гусев Г. Г.»

Чапсар үезинде делегациялар төлээлекчилериниң хуралы СЭКП ТК-ның Чингине секретарының оралакчызының албан-дужаалынга кандидатураларны чугаалажып көрген. Ооң түүнелериниң делегаттарга дыңнадып тура, М. С. Горбачев бодунуң оралакчызының албан-дужаалынга кандидатураларны депшидилгезинин үезинде Чингине секретарьга бир тускай онза эрге турар дээрзи-биле делегациялар төлээлекчилериниң чөвүлели чөпшээрешкенин айыткан.

Ооң-биле болгаш ооң оралакчызының аразында боттоттарын эки билчир турарының эргежок чугулазын, оларның аразында харылзааларга алызында барып партияга улуг чидириглерни чедирип болур чөвүлдээлериниң турбазының фактызын өөренип көөрүн Чингине секретарь төлээлекчилер чөвүлелиниден дилээн. Ынчангаш ол бүгүнү өөренип көргеш, Украинның Компартиязының ТК-зының бирги секретары турган, амгы үеде Украин ССР-ниң Дээди Совединин Даргазы В. А. Ивашконуң кандидатуразын съездиге саналдаан.

СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачевтуң, СЭКП-нин Астрахань обкомунуң бирги секретары И. Н. Дьяковтуң, Армениянның Компартиязының ийиги секретары О. И. Лобовтуң, Белоруссияның Компартиязының Минск обкомунуң бирги секретары А. А. Малофеевтиң, ССРЭ-ниң Иштики херектер министри В. В. Бакатинниң, ВЦСПС даргазы Г. И. Янаевтиң, СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Яковлевтиң, Казахстанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Казах ССР-ниң Президентизи Н. А. Назарбаевтиң кандидатуралары төлээлекчилер хуралынга депшиттиргенин М. С. Горбачев дыңнаткан. Чеди кандидат соңгударындан боттары ойталаан, ынчангаш төлээлекчилер хуралы В. А. Ивашко биле Е. К. Лигачев ийиниң кандидатураларын сүмелээн.

«Делегаттар өске-даа кандидатураларны депшидип үндүрүп турганнар. Н. А. Назарбаев биле А. А. Малофеевтин кандидатуралары база катап адаттынган. Ооң ангыда СЭКП ТК-ның киллис эргелекчизи В. А. Купцовтуң, СЭКП ТК-ның секретары «Правда» солунунуң кол редактору И. Т. Фроловтуң, Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. И. Гуренконуң, Латвияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А. П. Рубикстин кандидатураларын кандидаттар даңзызынга киирерин база саналдааннар. Ленинградтан делегат, Ленсовет аттыг технологтуг институттуң ректору А. С. Дудырев бодунуң кандидатуразын депшиткен.

СЭКП ТК-ның Чингине секретарының оралакчызының албан-дужаалынга кордакчыларның назы-харын кызыгаарлаар дугайында саналды чамдык делегаттар киирген. Ол саналды бадылаашкынче киирерге, эртпейн барган.

Ооң соонда сөс алгаш А. П. Рубикс, В. А. Купцов, С. И. Гуренко, И. Т. Фролов, А. А. Малофеев, Н. А. Назарбаев соңгударындан боттары ойталаанар.

Түүнелиниде чугаалажып көөр ужурлут даңзыга А. С. Дудыревтиң, В. А. Ивашконуң, Е. К. Лигачевтуң фамилиялары арткан.

Кандидатуралар сайгарылгазы алфавит чурумун ёзугаар эгелээн.

А. С. Дудырев 1945 чылда шериг албаныг кижиниң өгбүлезинге төрүттүнген, Ленинградтың технологтуг институтунуң ректору бооп ажылдап турар. Техниктиг эртемнериниң доктору, профессор, 300 хире парлаттынган эртем ажылдарлыг. 1974 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, институттуң партбюрозунуң секретарынга, парткомнуң секретарынга соңгудуп чораан. Өгбүлелиг, уруглуг.

СЭКП ТК-ның Чингине секретарының оралакчызының албан-дужаалы Чингине секретарының үзел-бодалдарыбиле дөмей болурун болгаш ооң политиказын амыдыралга боттандырарын хүлээндирип турар дээрзинге бүзүрелдиг болганда, кандидат бодунуң программазын тайылбырлаваан.

Бүгү назынымда артык эргелер, чигелделер чок ажылдап келген мен, коммунистериң канчаар чурттан турарын кончуг эки билир мен деп, кордакчы чугаалаан. Ооң бодап турары-биле алырга, бир эвес ону партияның удуртукчу албан-дужаалынга соңгуп аар болза, ол байдал ажыктыг рольду ойнаар.

Ниити байдалдан ап көөрге, ол медээнин залга четкен болганы чадавас, ынчангаш аңаа айтырыглар эвээш болган. Чижээлээрге, чуртта болуп турар экономиктиг айтырыларга болгаш ажыт экономикага хамаарыштыр кордакчының бодалының дугайында айтырыг салдынган. «Мээн хууда шыгжамырым — 1500 рубль, ынчангаш ак сеткилдиг эвес чорук-биле ажылдап алдынган акшага хөөнүм чок» деп харыы ындыг болган.

Бодунуң дугайында чугаалап тура, Украинага 1932 чылда төрүттүнгенин **В. А. Ивашко** дыңнаткан. Ур үе дургузунда партия ажылынга чораан. Кезек үеде Афганистанга чөвүлекчи бооп турган, ооң соонда база-ла партийжи албан-дужаалдар, ооң иштинде Украинаның Компартиязының ТК-зының ийиги, дараазында бирги секретарьларының албан-дужаалдарын ээлеп турган.

Эде тургустунуушкунуун бүзүрелдиг талалакчызы мен деп, ол медеглээн. Партияга сандараашкынны болдурбас ужурлуг бис деп, ол онзалап демдеглээн. Ол чокта эде тургустунуушкун болдуунмас, эңизинге четпес дээрзин угаап билир ужурлуг бис. Ооң сорулгаларын ооң өске кандыгдаа күштер шиитпирлээр арга чок-ла болгай.

Чингине секретарының оралакчызының албан-дужаалынга ооң кандидатуразын чугаалашпаанда-ла, Украинаның Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалындан чоруурунуң дугайында билдиришкинни ол чүге кииргениниң дугайында айтырыга В. А. Ивашко, ону ындыг шиитпирге кээринге чедирип келген аар-берге байдалдың дугайында тайылбырлаан. Москваже, коммунистериң съездизинче чорупканының соонда, Украин парламентинде коммунизмге удур, конструктивтиг эвес күштер республиканың Дээди Совединиң Даргазының ээн кээрин негээннер. Республикада дээди күрүне албан-дужаалының эдилекчизи кижини кажар, овуузуннур, аргага ажыглаарын болдурбас дээн күзел-биле боду албан-дужаалдан ойталаарындан өске чүү-даа тыппаанын ол чугаалаан. Эки тура-биле ойталаашкын Украинада социалистиг идеяларның удурланыкчыларынга боттарының сорулгаларын чедиишкиниг шиитпирлээр арганы бербес бе деп айтырыга харылап тура, кордакчы ол албан-дужаалга база катап коммунист кижи соңгударынга бүзүрелдиин илереткен.

Индирде — **Е. К. Лигачев.** Чаартылганын болгаш эде тургустунуушкунунуң айтырыгларынга мээн туружум силерге билдингир деп, ол чугаалаан. Съездиниң ажылының үезинде ол өскерилбээн, харын-даа улам быжыккан. Съездиде күштер каттыжыышкыны болуп турар деп санап турар мен. ТК-ның Чингине секретарынга М. С. Горбачевту соңгааны ооң бир чижээ бооп турар. Эде тургустунуушкун, иштилел амыдыралының бүгү адырларының чаартылгазы дээш мен, ынчалза-даа ону чоорту, чайгылыш чок, бир үе-чададан дараазында үе-чадаже чорудар болза эки деп санап турар мен. Социализмнинг быжыг туруштарында туруп турар күштерни каттыштырары дээш мен деп, ол чугаалаан. Ылангыя кадрлар айтырыынга салгаашкын дугайында бодаарын ол демдеглээн. Кажан партия ынчаар кылып турганда, ол частырыглар кылбайн келген деп, кандидат медеглээн. Хууда өөчү-хөренгиниң бүзүрелдиг удурланыкчызы мен, деп кордакчы база медеглээн. 70 чылдар дургузунда боттарывыстың амыдыралывыстың овур-хевирин турган бис деп, ол бодунуң бодалын тайылбырлаан. Биске хууда өөчү-хөренгиниң хереэ чүл?

Е. К. Лигачев айтырыларга база харылаан.

Кандидатуралар талазы-биле санал-онаалдар солчуушкуну болбаан. Чажыт соңгуданың даңзызынга А. С. Дудыревтиң, В. А. Ивашконуң, Е. К. Лигачевтуң фамилияларын киргилээн.

Чамдык делегаттар бөлүктери партийжи шуулганны пятницада ыяап-ла доозар деп турарын кежээки хуралды ажыдып тура, ооң даргазы М. С. Горбачев дыңнаткан. Ону дүрген шиитпирлээр дээр болза, кончуг шалыпкын ажылдаар херек деп ол чугаалаан. Съездиниң талазындан деткимче турар болза, ол күүсеттинип болур.

Санал-онаал солчулгазының соонда СЭКП Төп Контроль комиссиязының даргазының албан-дужаалынга бо хүннерге чедир СЭКП ТК-ның чанында Партийжи контроль комитединиң даргазы турган СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат Б. К. Пугонуң кандидатуразын делегациялар чөвүлели альтернатива чокка киирер дээнин Чингине секретарь делегаттарга дыңнаткан.

«Северовостокуголь» каттыжыышкының «Кадыкчанск» шахтазының участок начальникинин дузалакчызы В. Д. Блудовту, СЭКП ТК-ның секретары Ю. А. Манаенковту, Украинаның Компартиязының Запорожье хооркомунун бирги секретары П. М. Ванатты СЭКП ТК-ның даргазының албан-хүлээлгезинге делегаттар депшидип турган, ырак чер-биле радио харылзаазының эртем-шинчилел институтунуң партком секретары В. А. Прохоров (Москва) бодунуң кандидатураза база депшиткен.

Партияга хамааржыр четпестерден партийжи контроль база чайлаваан деп, **Б. К. Пуго** демдеглээн. Бистер ажылагыйжы айтырыгларже хөй чардыгын келдиивис, харын-даа партийжи контрольду улусчу контрольдан айгылаары берге турду. Чамдык чүүлдерни кылып аптывыс, бөгүн бистер шын орукта бис. Партийжи контроль «докпакче» хуулбас ужурлуг.

Моон мурнунда удуртуп турганы Латвияның Компартиязында амгы нарын байдалдар дээш буруузунуң үлүг-чергезин ол миниип чугаалаан.

Украинаның делегаттар бөлүү В. А. Ивашконуң кандидатураазын соңгуурун соңгаарладыр деп саналдааннар, чүге дизе, ооң удуртуп турганы УССР-ниң Дээди Совединиң тускай шиитпирин маңаары чугула деп олар саналаннар. Ындыг-даа болза, хурал даргазы ол айтырыгны чугаалажып каан дээрзин дыңнаткан. Ангы-аңгы девискээрлерден чамдык делегаттар Е. К. Лигачевтуң кандидатураазынга удур болган. Ону даңзыже киирбес деп бадылап турган. Ындыг-даа болза, чамдык делегаттарның саналдарының түүнелинде даңзыга ол артып каалган.

СЭКП ТКК-ның даргазының албан-дужаалынга чажыт бадылаашкын-биле соңгударының даңзызынга В. А. Прохоров биле Б. К. Пуго олар киргеннер.

Программа медеглелиниң комиссиязының мурнундан **В. А. Медведевке** сөс берген. Документинин чугаалажып турганының үезинде ооң мурнунда кирген 400 сагындырыгның болгаш саналдың кырынга 363 немешкен дээрзин дыңнаткан. Оларның шуптузун чугаалажып көрген, ооң 41-и медеглелдин төлевилелинче кирген.

Медеглел сайгарылгазы чаңгыс даа дески болбаан. Чамдык эдилгелерге хамаарыштыр аңгы-аңгы бодалдар, маргылдаалыг чугаалар үнген. Сайгарылганы кылган түнелинде төлевилелди бүрүүнү-биле хүлээп алыр деп санал соонда, ёзулуг дискуссия эгелээн. Ол «Суверениг күрүнелериниң эвилели» деп чүүлге хамаарыштыр эрткен. Делегат В. И. Алкинстин бодалы-биле алырга, ол дээрге бистин күрүневистин федеративтиг тургузуундан ойталааны, конфедеративтиг тургузугже шилчээни ол болур. **М. С. Горбачев** дискуссияга киржи бергеш, бо формула бистин хөй национал дыг күрүневистин эвилелиниң дугайында ленинчи билиишкинче катап эглип келир арганы берип турар деп медеглээн.

«Гуманныг, демократтыг социализмче» деп документ анаа бүрүү-биле хүлээп алдынган.

СЭКП-ниң чаа Программазын хүлээп алырынга чедир XXVIII съездиниң программалыг медеглелин бүгү коммунистерге удуртулга болдурары-биле доктаалды хүлээп алган.

Москваның 26 коммунистериниң кирген медеглелдиң дугайында президиум съездиге дыңнаткан. Эртенги хуралга делегат В. Н. Лысенконуң медеглели съездиниң ажылын сандаразыр, ооң структуразын чарыылдыр хөөнүг-аңгы деп, СЭКП Москва хоорай организациязының делегаттары санаа турар.

СЭКП ТК-ның Чингине секретарының оралакчызын болгаш СЭКП Төп Контроль Комиссиязының даргазын соңгуурунуң чурумун чапсар соонда делегаттарга таныштырган.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ӨРЕЛЕРНИ ҮНДҮР БИЖЭЭН

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели колхозтардан, совхозтардан, өске-даа көдээ ажылагый бүдүрүүлгелериниң болгаш агроүлетпүр комплекизиниң болбазырадыга үлетпүрүнүң бүдүрүүлгелериниң ССРЭ-ниң банкыларының чөөлелериниң талазы-биле эвилел чазаанын шиитпирлери-биле соңгаарлаттынган турган 40,3 млрд. рубль түүнүг өрелерни үндүр бижиирин докладткан.

Экономиканы экижидер болгаш ажыл-агый чорудулгазының чаа хевирлериниң, башкарылгалыг рынок харылзааларының тургустунуп турарының амгы байдалдарында колхозтарга, совхозтарга база агроүлетпүр комплекизиниң өске-даа бүдүрүүлгелериниге таарымчалыг байдалдарны тургузар сорулга-биле үндүр бижиир дугайында шиитпир хүлээп алдынган.

Агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүүлгелериниге берип турар чөөли курлавырларын ажыктыг ажыглаарының болгаш оларның ой-шаанда эгидилгезин хандырар талазы-биле хемчеглерин алырын ССРЭ-ниң банкыларынга Министрлер Чөвүлели дааскан.

Ол шиитпирни көдээге манап турган. Ынчалза-даа өрелериниң ээлчеглиг үндүр бижилгези кандыг-даа эки чүвеге чедирбес, чүге дээрге экономиктиг дүрүмнерге ол удурланышкак бооп турар болгаш колхоз, совхозтарны күрүнеиниң азырадыкчылары боор кылдыр өөредип турар деп, ынчаар санап турар чигзиникчилер дөмей-ле бар. Ындыг хевирлиг дадагалзаашкыннар барымдаалыг бе? СЭТА-ның корреспондентизи Г. Естифеев бо талазы-биле тайылбыр алыры-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинин Аъш-чем болгаш садып алыышкыннар талазы-биле күрүне комиссиязынга четкен. Ажыл-агый механизмин болгаш өртектер таарыштырылгазын сайзыраңгайжыдар талазы-биле кылдыстың эргелекчизи А. Е. РОМАНОВ күрүне актызын мынчаар тайылбырлаан:

— Хамыктың мурнунда көдээ ажыл-агый чүге ең улуг өре төлекчизи апарганының чылдагааны тодарадыры эргежок чугула. Шак ынчаар, ниитизи-биле алыр болза, улус ажыл-агыйында — чүс рубльдиң кол фондуларынга ийи рубль өре онаажып турар болза, көдээ ажыл-агыйда — 18. Ооң кол чылдагааны — үлетпүр бүдүрүүлгелери-биле деп үнелиг эвес солчуушкунда. Сөөлгү чээрби чылдар дургузунда бараанар болгаш курлавырлар өртээ ийи катап өскей, көдээ ажыл-агый продукциязының садып алыышкын өртээ барык өскерилге чок арткан.

Өске талазындан алырга, амгы үеде ажыл-агый чорудулгазының чаа арга-хевирлеринче шилчиишкин чоруп, ареала хөгжүп, тараачын ажыл-агыйлар тургустунуп турар. Чаа эөлер оларның мурнунда турганнарының өрезин бодунга ап шыдавас-ла болгай. А көдээ ажыл-агый продукциязынга садып алыышкын өртектерин өстүрери чүгле үлетпүр бараанларының болгаш курлавырларының өртектериниң амгы улгадыышкынының орнун дуглаар. Ынчангаш дыка хөй ажыл-агыйларың өрези ам бизин оларның чыл орулгазындан улуг бооп турары чогум-на моон унуп кээр. Ооң кырынга база немээйн: он ийиги беш чыл дургузунда көдээге 17 миллиард хире рубльди чедир бөрбээн.

Бистиң көдээ ажыл агый бүдүрүлгевистин ажыктыг чорууштуут чок деп шын эвес бодал бар. Ынчалза-даа ол ындыг эвес дээрзин бүзүредип болур мен. Капитал салыышкыннарының эң ажыктыг беришкини ында болуп турар. Ооң ангыда, чарыдээлларының рубль бүрүзү 109 көпеек национал орулганы киирип турар, ол-ла үеде өске адырлар чүгле 80 көпеекти берип турар. Ынчангаш бистиң көдээ ажыл-агыйны «дүвү чок сава» кылдыр бодаар чорук, ажыы-биле чугаалаарга, кандыг-даа барымдаа чок. Чазактың өрелер үндүр бижиир дугайында шиитпири ажыл-агый механизминиң чоруп турар чаартылгазы-биле кады көдээ ажыл-агыйның бут кырынга туруп хөөрүнге болгаш чуртту чемгеерінге дузалаар дээрзинге бүзүрелдиг мен.

(СЭТА).

Чиңгир ногаан шынаада

Улуг-Хемде Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Арыг-Бажы сүт-бараан фермазы бола болгай. Хөлбеңе шинзала инектер оларлаан. Саанчыларның өглери хемниң кыдыын аян кирген. Хууннар туткан улус омак-хеглуг. Удавас Наадым болурун чугаалажып чорлар.

Инектер шынаадан өдекче киирип кел чорлар. Кежээки саалдага белеткел эгелээн. Хууннар-даа кыланнаар, бидоннар-даа дагжаар. Мотор дагжап үнүп. Инектер комбикорм чиир дээш кажааже далажыптылар.

Мурнакчыларны соонуургадым. Хоочун саанчы Мария Балганны адаан соонда, Бичик Түменовна Кертикти учетчик демдегледи. Ол, 1970 чылда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаннаткан.

Тоску класстың өөреникчизи Анна Дашкыл-оол шелээде аваазының чээрби бир инээн хүлээнип алган. Ол хүнде бир инектен-не он литр сүттү саап ап турар болду.

ЧУРУКТАРДА: Арыг-Бажында сүт-бараан фермазының үш саанчысы (адаанда); хоочуннарның бирээзи Кертик Бичик чаш уруу-биле.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ сөзү, фотолары.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизиниң

РЕЗОЛЮЦИЯЛАРЫ

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Политиктиг отчёдунуң болгаш партияның сорулгаларының талазы-биле

Съезд партия Төп Комитединиң Политиктиг отчёдун дыңнап, чугаалажып көргеш,— илеткелчи СЭКП ТК-ның Чингине секретарь М. С. Горбачев,— демдеглээри болза, партиянын XXVII болгаш XXVIII съездилериниң аразында үеде ниитилел амыдыралынга ханы өскерлиишкиннер болган. Политиктиг удуртулганын коллективтиг органнары болур СЭКП Төп Комители, ТК-ның Политбюрозу партияны, депшилгелиг бүгү күштерни гуманизмче, демократияже, социал чөптүг чорукче чурттун революсчу эргилдезин боттандырарынче углап келген.

Чуртка, партияга, социалистиг идеяга канчаар-даа аажок улуг когаралды, хораны чедирген тоталитарлыг сталинчи система ажып эртинип турар. Социализмнин үнелиг үүлдериннге үндезилеттинген, хостуг хамаатылар ниитилелиниң тургустунуушкуну чоруп турар.

Бүгү политиктиг надстройка үндезини-биле чаартынып, кижиниң эргелерин камгалаан, хостуг соңгулдаларлыг, хөй партиялардыг, өзулуг демократия быжыгып турар.

Дендин төпчүттүнген күрүне улустарның бот-башкартынылгазынга болгаш эки тура сырый каттыжыышкынынга үндезилеттинген өзулуг эвилел күрүне боон чаартынып олурар.

Идеологтуг диктаттың орнун бодалдарның хостуу болгаш ажык-чарлыг чорук, ажык информация солун ап өгелээн.

Ажыл-ишчилерни өнчүдеп болгаш олларның күш-ажылының түүнелдериден оспаксырадып турган күрүне-монополдуг бүдүрүлге харылзааларын дужүрүп өгелээн.

Социалистиг бүдүрүкчүлернин хостуг чарыжынга таарымчалыг бодалдар тургустунуп турар.

Ындыгның төлөөзинде, эде тургустунуушкун үезинде хүлээп алдынган партийжи шиитпирлер улусчу эрге-чагырганы катап тургузарының, демократтыг күрүненин эрге-хоойлу үндезиннери ажылдап кылырының, чаа өзу-биле политиктиг бодаашкынны хевирлээр, экономиктиг реформаны боттандырар талазы-биле практиктиг ажилдарны чорудар аргаларны тургускан. Ол бүгү чүүлдер политиктиг амыдыралга миллион-миллион кижилерни киириштирип, эде тургустунуушкуннуң чайгылыш чок болурунга идиг боон турар.

Партияның салым-чолу, оон төөгүлүг перспективалары эде тургустунуушкуннуң сорулгаларын чедип алыры-биле, чоннуң амыдыралын өкижилери-биле дорт холбашкан деп, съезд санап тур. Съезд СЭКП-ни шиитпирлиг чаартыры, догматизмден хосталыры, массалар өртүзунга политиктиг ажылды чогумчалыг чорудары, кижилерни шынның болгаш барымдаалариның күжү-биле, а кол-ла чүве — тодаргай ажыл-иш-биле эвилелдээри, өске-даа ниитилел-политиктиг күштер-биле үреттүнелдиг кады ажылдаары дээш туржун турар.

Съездинин медеглээри болза: чаңгыс үзелдиглериниң эки тура эвилели — СЭКП социалистиг шилилгенин болгаш коммунистиг перспективаның партиязы боон артар болгаш ажылчын аңгының, тараачыннарның, интеллигенцияның, бүгү күш-ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын камгалап турар. Ол чорук кижиге ниити, гуманистиг үнелиг үүлдер дээш, социал чөптүг чорук дээш оон туружун өскертпейн турар. Коммунистерниң хөй нуруузу чонга ак сеткилдиг бараан боон келген болгаш бараан боон-лаа турар. Олар Сталинниң болгаш оон сүлчээчилериниң кемниг үүлгедиишкиннерин, турнугуушкун чылдарында политиктиг удуртулганың частырыгларын харыылаавас.

Съезд авторитарлыг бодалга удур, Маркстың, Энгельстин, Ленинниң өөредиинин, социалистиг теориянын чогаадыкчы хөгжүлдези дээш, XX вектин төөгүлүг дуржулгазын, СЭКП-нин бодунуң ажыл-чорудулгазын, делегейниң хөй-ниитизинин угаан-бодал чеднишкиннерин хандыр өөренип көөрү дээш туржун тур.

СЭКП эртемде, өөредилгеде, культурада илерээн ниитилелдин интеллектуалдыг байлаан улам байыдары эргежок чугула деп санап тур.

Съезд В. И. Ленинче халдаашкынарны шиитпирлин-биле буруу шаап тур. Политик болгаш улуг бодалчы Ленинни нугүлеп, бактаар чоруктан, ол ышкаш ону өзу барымдаалап, алгап йөрээр чоруктан камгалаары — коммунист бүрүзүнүң, ак сеткилдиг кижи бүрүзүнүң хүлээлгези.

Съезд социализмнин хажыдыышкынарын болгаш партияның частырыгларын шүгүмчүлээр дээр чорукка сылдап алгаш, ниитилелге антикоммунизмни болгаш антисоветизмни, экстремизмни нептередир дээр оралдажыышкыннарны буруу шаапышаан, партияга экономиктиг азы политиктиг кызгдаашкынаар чедирер дээр оралдажыышкыннарга удур хоойлу өзүгаар бүгү хемчегларни алырын шынгыы медеглеп тур.

СЭКП — национал эрге-ажыктарны, чоннуң хереглелдерин болгаш өзу-чаңчылдарын билир, национализм, шовинизм болгаш расизм-биле, реаксылыг идеологияның кандыг-даа илерээшкиннери-биле эптешпес, шынчы интернационалистерниң партиязы.

Съезд СЭКП-де партийжи массаларның эрге-чагыргазын херек кырында хандырарын, партияның политиказын ажылдап кылырына болгаш боттандырарына коммунист бүрүзүнүң боттуг киржилгезин, эге организацияларның ролюн үндезиннибиле бедидерин эргежок чугула сорулга деп санап тур. СЭКП-ниң идей-политиктиг чаңгыс эви партия организацияларының бот-башкартынылгазының, эвилелдешкен республикаларның компартияларының СЭКП-ниң составынга тускайлан чоруунуң өгелеринге үндезиленип турар.

Съезд чуртта катап тургустунуп турар ажылчын болгаш тараачын шимчээшкиннинге партия организацияларының идеп-кейлиг киришкен турарын онза чугула деп санап тур.

Хөй партияларлыг болур байдалдын үезинде СЭКП өске-даа партиялар болгаш шимчээшкиннер-биле хоойлу өзүгаар, оон иштинде соңгулдаларга болгаш парламент ажыл-чорудулгазынга ажыы-биле чаржырынга болгаш кады ажылдаарынга белен.

Съездинин бадыткаары болза: эде тургустунуушкунче болгаш революстуг чаартылгаже СЭКП-ниң угланыышкыны чурттун үндезин эрге-ажыктарынга дүгжүп турар.

Ындыг болзажок ук угланыышкынны боттандырарда, СЭКП ТК, Политбюро, ТК-ның Секретариады алдынын турган тодаргай хемчеглернин экономиктиг, социал болгаш угаан-бодал талаларын болур-чогууру-биле сайгарбаан. Арагалаашкынга удур демисел талазы-биле кампания, кооперативтер организастаарының практиказы, региональдыг бот-оруга-чарылгаже болгаш бүдүрүлгелериниң тускайлан чоруунче шилчиишкин база өске-даа чамдык улуг хемчеглер система чок чоруттунуп келген, ук хемчеглерни партия организацияларына баш удур хандыр ажылдан кылбаан. Ол чорук чугула болгаш чогуур хемчеглериниң дээштинин кудулаткан азы удур түннелдерге-даа чедиргилээн.

Эде тургустунуушкунче угланыышкынның практиктиг боттанышкынында бергелер болгаш четпес үүлдер чагырып дужаар бюократчы системаның уржуктарын канчаар ажып эртерин СЭКП ТК-ның талазындан чедир көрбээни-биле, хүлээп алдынган шиитпирлериниң четпес организастыг болгаш идея-пропаганда хандырылгазы-биле, чаа байдалдарда канчаар ажылдаарының дужулгазын партияның бүгү звеноларынга чедир шингээдип албааны-биле тайылбырлаттынар. Хүлээп алдынган шиитпирлериниң күүселдезин организастаар талазы-биле Төп Комитет четпес ажылдаан дээрзин Политбюро кежигүннериниң болгаш кежигүнге кандидаттарының, СЭКП ТК-ның секретарьларының отчёттары көргүскен. СЭКП ТК-ның комиссиялары партияның интеллектуалдыг потенциалынга, партия организацияларының чогаадыкчы чоруунга кошкак даянып келген.

Оон ужурундан СЭКП-ниң XXVII съездизинин болгаш XIX Бүгү-эвилел конференциязының салганы дыка хөй шиитпирлери күүсеттинмейн артып, кризистиг болуушкуннарны күштелдирген, ниитилелде болгаш партияда байдалды улам чидиглендирген.

Экономиканың социал угланыышкының өскертириниң, ону кижиже угландырарының дугайында XXVII съездинин негеллдези боттанмаан. Хереглел рыногун херек кырында сандаратканы, дефициттин күштелгени, рубльдин үнезинин кудулааны шыгыы социал дүшкүүрелди болгаш чоннуң чөптүг чемелээшкинин, хомудалын болдурган, Көдээнин социал-экономиктиг айтыырлары чидигленген.

Күрүне болгаш күш-ажылдың сагылга-чурумунуң дыка кошкааны, кем-херек үүлгедиишкининиң, күчүлээшкининиң көвүдээн чоруундан кижилер амы-тынындан чарлып турар, дескеннер тыптып кээп турар; хээлилээшкин, чижеңге садыглаашкын, арагалаашкын болгаш наркомания, мөзү-шынарларның кудулаашкыны кижилериниң дувурээшкинин болдуруп, политиктиг байдалды нарыыдалып турар.

Эртемнин, өөредилгенин, культураның, калык камгалалының чеднимес чоруу чурттун амгы болгаш келир-даа үезинге айыылдыг боон турар.

Чурттун дыка хөй регионнары — Чернобыльдың зоназы, Арал болгаш Приуралье, Волга кавызы, Семипалатинск полигону болгаш өске-даа черлер — экологтуг айыылдыг чоруктун байдалындан үнмээн. Экологтуг айтырыгларның талазы-биле шиитпирлер дыка оожум күүсеттинип турар. Армениада болгаш чурттун өске-даа регионнарында чер шимчээшкиннериниң уржуктарын үзүткаар талазы-биле күрүне программалары үстүп турар.

Съездиниң демдеглээри болза: национал-дар аразының харылзааларының чидигленген чоруу партияны бергедээшкиннерге таварыштырган. ТК месилдежишкиннерни таарыштыр шиитпирлээриниң үезинде колдуунда-ла инициатива чок боон, төпке болгаш тус-тус черлерге кезик-чамдык хемчеглерни алыры-биле эптежип келген. Эвилелдин чаа керээзин чарары узамдыккан. ССР Эвилелиниң бүдүн-бүрүн турар чоруу болгаш болу кыжаныышкынга таварышкан.

СЭКП-ниң XXVIII съездизи сепаратистиг чүткүлдерни улустарның эрге-ажыктарынга удур чорук кылдыр буруу шаап турар. Прибалтика республикаларының компартияларында чарылдырыышкынның болганынга, оон политиктиг байдалды калбартырынга оларның шиитпирлиг салдарын чидиреринге чедиргенинге съезд хараадаашкынны илередип тур.

Ниитилел хөгжүлдезиниң социалистиг шилип алыышкынын камгалап турар партия организацияларының туруштарын деткил турарын съезд медеглеп тур. Ол — Литванын, Латвияның болгаш Эстониянын коммунистерин СЭКП-ниң XXVIII съездизинин программныг документилеринге үндезилээш, чаңгыс аай кылдыр каттыжарынче кыйгырып тур.

СЭКП-ниң удуртулгазы партияны чаартырынче дидим базымны кылгаш, ону күрүне партиязындан политиктиг удуртулгаже боттуу-биле шилчидериниң бүгү аргаларын боттандырып чорутпаанын съезд демдеглеп тур. СЭКП ТК, партия комитеттери боттарының ажылын эде тургузарын, партия организацияларының чогаадыкчы арга-шинээзин мөөнөөрин чедип албаан.

СЭКП Төп Комитединиң, оон Политбюрозунуң болгаш ТК-ның Секретариадының ажыл-чорудулгазының байдалы ону үндезини-биле сайзырангайжыдарын, а кадр политиказын — экижидерин негеп турар деп, СЭКП-ниң XXVIII съездизи санап турар. ТК, оон Политбюрозу бодунуң ажыл-чорудулгазын СЭКП-ниң чаңгыс эвин болгаш партияда демократияны хөгжүдериниң, чуртка хамааты тайбыңны политиктиг аргалар-биле чедип алырының кол-кол айтыырларына, чуртту кризистен уштур талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглерни ажылдап кылгаш, херек кырынга боттандырып чорударына мөөнөөр ужурлуг. Хөрээженнерниң, аныяктарның, хоочуннарның ортузунга ажылга принципиалдыг чаа аргалар, оларның ниитилелде турар байдалын барымдаалап көөрү, чоннуң ол бөлүктерин партия амыдыралынга болгаш ниитилел структураларынга долузу-биле киириштирери негеттинип турар.

Съездиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле, а ол ышкаш делегаттарның кылган саналдарын болгаш шүгүмчүлелдиг эдилгелерин күүседир талазы-биле практиктиг хемчеглерни үш ай хуусаның иштинде ажылдап кылырын съезд СЭКП Төп Комитединиң чаа составынга дагзын тур.

Чуртта нарын социал-экономиктиг байдалды барымдаалааш, СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның хуралдарынга амгы байдалды, Политбюронуң болгаш Секретариаттың отчеттарын чугаалажып көөрүн сүмелээр. Партияга идеологтуг ажылды чаартырының дугайында айтыырыны бир чылдын иштинде чугаалажып көрген турарын СЭКП ТК-га дагзыр. СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязын, Марксизм-ленинизм институдун, Ниитилел эртемнериниң институдун партияның чаа сорулгаларына дүүштүр эде организастаары таарымчалыг деп санаар.

Партия болза күштүг болгаш улуска биилингир социал-экономиктиг политиканы чорудар ужурлуг. Байдалды бодунуң анализтеп көөрү, бодунуң хамаарышпас тодарадыгалаары ниитилелге, күрүне органнарына кризистен үнериниң аргаларын, байдалды деп-дескн болдурарының, хүн бүрү амыдыралдың айтыырларын шиитпирлээриниң оруктарын сүмелээринге эргежок чугула боон турар.

Күш-ажылчы коллективтерде партия организацияларын чок кылырынче угланган кандыг-даа чүткүлдер болгаш өске-даа узуткакчы илерээшкиннерни съезд демократияны база хоойду-дүрүмнү үрээн чорук кылдыр көрүп турар.

Съездиниң медеглээри болза: СЭКП-ниң хүлээлгези — политиктиг реформаны доозары, эрге-чагырганы долузу-биле Советтерге дамчыдын бээрин туюлунга чедирер. Партия комитеттери чаа Советтер-биле кады хөделиишкинни тургузар, олардың херек кырында боттуг эрге-чагырганы органнары кылдыр тургустунарынга дузалаар, сонгулдалар үезинде ажылчыннарга болгаш тараачыннарга боттуг деткимчени кылыр ужурлуг. Депутат-коммунистериниң болгаш партия организацияларының боттуг туружу Советтериниң долу үкелиг болгаш чогумчалыг ажылче дүрген шилчиринге деткимчени бээр ужурлуг.

Чурттун политиктиг системазынга президентиниң эрге-лужаалын доктаадыры шын болгаш эргежок чугула деп, съезд санап турар. Ооц-биле кады республикаларда болгаш тус-тус черлерде эрге-чагырга-биле президентинин кады хөделиишкиннерни хоойлу өзүгаар айтып, доктаатпааны, президентиниң үндүрген чарлыктарын күүседиринге контрольдун хевирлерин тодаратпааны база демдеглеп турар.

Съезд Совет күрүненин улустар аразынга ажыл-чорудулгазын деткип турар, ол ажыл-чорудулга XXVII съездинин болгаш XIX партия конференциязының үндүрген түннелдеринге дүүштүр — шилип алыышкының хостуунга, эрге-ажыктарның деннештирилгезинге, дең эргеге болгаш холгаарлашпазынга, хамаарышпас чорукту болгаш тускай догуналгының бот-ботларының аразында хүндүлээринге, боо-чепсекти, бирги эвлечеге ядролуг чепсекти кызыраринга, кижиниц эргелерин хүндүлээринге үндезилээш, демократчыдызгага болгаш гуманныг чорукка үндезилеттинген.

Ындыг принциптерге тургустунган ССРЭ-ниң чаа даштыкы политиказы улустар аразының байдалының кескузу-биле экижиринге, дайын айыылын кошкадырынга, делегей айтыырларын шиитпирлеп эгелээринге, делегейниң ажыл-агый системазында экономиканы интеграстаарынга, экологтуг кады хөделиишкиннерге, угаан-бодал адырынга кады ажылдажылгага, кижилер аразынга харылзааларны калбартырынга идигни берип, шериг чарыгдалдарының аар үүргезин эвээжедириниң эгезин салган деп, съезд демдеглеп тур. Оон түннелиниде иштики сорулгаларны шиитпирлээринге даштыкы таарымчалыг байдалдар тургустунуп турар.

Улустар аразында таарымчалыг байдаллар чурттун айыыл чок чоруун угаан-сарыылдыг хемчээллерге идегелдин-биле хандырарының дүжүрбейн турар. Шериг политиказының айтыырлары, шериг албанныгларның болгаш оларның өг-бүлелериниң дугайында сагыш салыры күрүненин база партияның кичээнгейинин төвүнге үргүлүү турар ужурлуг.

Съезд СЭКП-ниң делегей харылзааларын калбартырыы болгаш ханыладыры дээш туржун, коммунистиг болгаш ажылчын партиялар-биле, өске-даа чөөн күштер-биле кады сырый хөделиишкиннин, политиктиг партиялар болгаш хөй-ниити шимчээшкиннериниң калбак кезектери-биле эрге-ажыктарның дугжүүшкүнүн дилеп тыварының чугулазын демдеглеп турар.

Партияны боттуу-биле чаартыр чорук оон Программазын боттуу-биле чаартырын негеп турар. Съезд партияның чаа программазын тургузар талазы-биле комиссияны тургузары болгаш оон төлевилелин партия эге организацияларына чугаалажып көөр кылдыр киирери эргежок чугула деп санап турар.

СЭКП ниитилелге болгаш күрүнеге келир үеде хөделиишкинин программазын саналдап турар. Оны съездиниң «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп программныг медеглелинде, чуртту хөгжүдериниң эң чугула айтыырларының талазы-биле резолюцияларда айыткан.

Партияны болгаш ниитилелди кризиске, чуртту — чаңгыс черге таптаашкынга болгаш чаңгыс кижиниң эрге-чагырганына, а социализмни — деформацияга чедирген эрткен үениң алдаглалдарын катап болбазынче бүгү коммунистерни, СЭКП-ниң удуртукчу органнарынга ажылдаарынга бүзүреттирген кижилериниң кичээнгейин съезд угландырып турар.

* * *

Чурт берге үеде чурттап турар. Демократтыг күштерни шуптузун каттыштырары кажангызындан артык эргежок чугула боон турар. Социалистиг идеяның бүгү талалакчыларын Советтерге, хөй-ниити организацияларынга, шимчээшкиннерге, хүн бүрүнүң практиктиг ажыл-чорудулгазынга калбак коалиция кылдыр сырый каттыжарын СЭКП сүмелеп тур. Күш-ажылдың кижизиниң, хамааты чоннуң болгаш ниитинационал чөпшээрежишкининиң эрге-ажыктары дээш бүгүле боттуг чүүлдерни камгалаары-биле дең эргелиг чугааны кылырынга ол белен.

Амгы үе-чададо партияның шериг политиказының кол угланыышкыннарының дугайында

1. СЭКП болза тайбыңны быжыглаарын даштыкы политиканың эң чугула угланыышкыны деп санап турар болгаш делегейниң дүшкүүрлүг чоруунуң чавырлыышкынынын чорудулгазынга бүгү хемчег-биле идигни бээр. Чаа өзу-биле политиктиг бодаашкынга үндезилеттинген партияның шериг политиказы ССРЭ-ниң үр хуусаалыг эрге-ажыктарынга дугжүп турар.

Шериг-политиктиг байдалды болгаш оон хөгжүлдезинин перспективазын бүгү талалыг өөренип көргеш, турум болур чаартылгаларның хажыттынмас чоруунуң магадылалы амдыызында тургустунмаан турда, ССРЭ-те удур дайын айыылы хевээр артып турар деп, съезд медеглеп тур. Ындыг байдалдарның үезинде социалистиг Ада-чуртту камгалаарының, чуруттун айыыл чок чоруун быжыглаарының база камгаланыр аргалының ынаныштыг, сарыылдыы-биле четчир деннелге тургузар талазы-биле Конституциияда айыткан хүлээлгелерни күүседири бүгү чоннуң, партияның болгаш күрүненин эң чугула сорулгаларының бирээзи болуп артар-даа.

СЭКП болза совет камгалал шериг доктриназын боттандырары база хажык чок хогжүдери дээш туржуп турар болгаш делегейниң айыыл чок чоруунун бүгүнү хаара түлүп турар системазын хевирлеп тургузарга, ол сорулгалар-биле шериг-политиктиг кады ажылдажылганы калбартырынга, дайыннар болгаш күчүлээшкин чок тайбынче чурттаарлаарынга идиг бээринге бодунун беленин бадыткап турар.

Камгалал сорулгаларын шиитпирлээр чорук дайынны чайладырын. ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарларының дээп болбас чоруун. Төрээн чуруттун тускай догуннаашкынынга семээшкиннерни үзе шаварын, а даштыкыдан халдаашкын болган таварылгада—ону магадылаалдыг ойтур шаварын, күрүненин хамаарышпас чоруун, девискээринин бүрүн-бүдүн турарын камгалаарын, чоотуг тайбынны катап тургузарын хандырары эргежок чугула деп, партия санап тур.

2. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштери социалистиг Ада-чуртун камгалаар талазы-биле бодунун Конституциияда айыткан хүлээлгезин төлептин-биле күүседип турар деп. СЭКП-ниң съездизи демдеглеп тур. ССРЭ-ниң армиязының болгаш флодунун, КАК-тың кызыгаар шериглериниң, ИХМ-ниң иштики шериглериниң коммунистери, хууда составы бодунун чонунга, оон социалистиг шилилгезинге бердинген болуп турар.

Шериглерде болгаш флотта эвээш эвес негелделиг айтыыглар, оон иштинде хууда составты чечелээри, оон профессионал белеткели, чорудун берип турар техниканы болгаш чепсегленнишкиннериниң чаа хевирлериниң шынары база саны, сагылга-чурум, организас-штат тургузуунун сайзырангай эвези, шериг албанныгларның база оларының өг-бүлелериниң кошкак социал камгалалы-биле холбашкан айтыыглар мөөнөттинген болуп турар. Ол чорук таарзынмас хөөнөрни, дүшкүүрлүг чорукту тургузуп, албан-хүлээлгезинге сеткилди хаммас чоруктун медерелин болдуруп турар.

Шериг-ниң күш-ажылының ниитилел-политиктиг канчаар-даа аажок улуг ужур-дузазын, оон хүндүткелдиг характерин СЭКП онзалап демдеглеп тур. Совет Чепсектиг Күштериниң ат-алдарын быжыглаарынга, шериг албанныгларның алдарын, төлептиг мөзүзүн, амыдыралын болгаш кадыкшылын камгалаарынга бүгү хемчег-биле идиг бээрин партия организацияларынга, бүгү коммунистерге съезд хүлээдип тур.

Камгалалдың, айыыл чок чоруктун болгаш шериг тургузуушкунунун айтыырларын чаңгыс аай эвилел хоойлужудулгазынга үндезилээш, төпчүдүп удуртуру дээш СЭКП туржуп турарын съезд медеглеп тур.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштери болза, чаңгыс аай чагыртырының, девискээрлер аайы-биле тургузарының, бүгү-ниити шериг хүлээлгезин керээ чарганын өзүгаар шериг албанынга эки тура-биле хүлээп алыр чорук-биле дүүштүрүп, холушкак кылдыр четчилээр хөй национал-дыг кадр армиянын, социал чөптүг чоруктун болгаш бүгү-ле шериг албанныгларның база шериг хүлээлгелиглернин кызыл мурнунга бир эмей болурунун принциптеринге тургустунар, оларны СССР Конституциязында бижыглаттынган чүүле ол дорт хереглелин өзүгаар ажыглаан турар ужурлуг.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге аныяктарын албан эрттиреринде белеткээринге база ону эрттиреринге партийжи салдар чедиреринин хевирлерин болгаш методтарын ажылдап кылыры база ону шынар талазы-биле чаа деннелге тургузары эргежок чугула. ССРЭ-ниң хамаатыларының патриотчу база интернационалчы кижизидилгезинин, Ада-чуртунун айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле ыдыктыг хүлээлгезин күүседиринге белениниң талазы-биле ажылды экижидер. Бо талазы-биле чер-чернин партия органнарының ролюн белидер.

3. Совет ниитилелди революстуг өзү-биле таартыры болгаш күрүнелер аразының харылзааларында болуп турар чорудулгалар ССР Эвилелиниң хоойлуларынга үндезилээш, шериг реформазын үе-чададо боттандырарын негеп турар деп, СЭКП санап тур.

Ук реформа болза, сарыылдыг четчир чоруктун принциптерге дүүштүр камгалал күчү-шыдалының эртемге үндезилеттинген денелин; перспективтиг шериг-техниктиг политиканы ажылдап кылырын база эртеминиң, техниканын болгаш технологияның эң чаа чедиишкиннеринге үндезилээш, эң-не безик шынарлыг амгы үениң чепсээ-биле болгаш шериг техникалы-биле армияны база флотту дериирин; ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң организас-штат тургузуун болгаш эрге-лен башкарарының органнарын өй-тал болдурарын; кадр политиказын эде тургузарын, шериг-албан хүлээлгелерни демократчыдарын, хууда составты четчелээриниң база белеткээриниң системазын өскертирин, оон профессионализмни бедидерин болгаш курлавырларны өөредирин экижилерин; ССРЭ-ниң хамаатыларының херек кырынга шериг албанын эрттиреринин хоойлужуткан үндезиннерге бижыглаарын хандырар хүлээлгелиг.

Камгалал дугайында болгаш даштыкы факторлардан, а ол ышкаш шериг албанныгларның, оларның өг-бүлелериниң хежигүннериниң, курлавырже үнген азы халашкан шериглериниң социал хандырылгазының болгаш эрге камгалалының эчис солугалыг күрүне программазында хамаарыштыр, камгалал бүдүрүлгелериниң эртем, шенелде база бүдүрүлге баазазын хөгжүдерин барымдаалап, конверсия дугайында хоойларны хүлээп алырын дүргедилин эргежок чугула деп съезд санап тур. Чепсектиг Күштерни болгаш камгалалга үнер чарыгдалларны кызырганы-биле холбаштыр хоеталы бээр күштерни база акша-хөрөнгилерни бирги өөлелде айыттынган солугалаарга үндүрери эргежок чугула.

Шериг кадрларның материалдыг болгаш социал байдалын быжыглаары, шериг албанныларны чазгайжыды кылдыгын бажыг-балгат-биле хандырары, өртек-үнениң өзүлдезинин болгаш инфляцияның байдалдарында компенсация хемчеглерни киирери бирги өөренин солугалары болур деп съезд санап тур. Камгалалды бижыглаары-биле чедин алынган бүгү-ле чүүлдерни хумагалыг кадагалаар болгаш сайзырангайжыдар дугайында сагыш салыышкыны коммунист бүрүзүнүң патриотчу болгаш интернационалды, бүгү-улуска хереэ болур.

Коммунистерниң демократтыг эргелерин камгалаар, оларны истеп сүрер чорукка удур туржур талазы-биле

СЭКП улус бүрүзүнүң ниитилел тургузуун, бодунун амыдыралының хевирин бот-тускайлан шилип алыр эргезин хүлээп көрүп турар. Демократия кижиниң төлептиг бүдүжүн куду көөрү, кижи көөр хөөн чок болгаш өш-өжээн-негээр байдал тургузар, өнзы-бүрү чылдактарны ажылдан алгаш, социалистиг угланыышкынныг компартияларның боттарын, оларның кежигүннерин болгаш талалакчыларын хоойлудан дашкаарладыр дээн кордаашкынынар-биле чүүлдешпес. Үениң хүлээп көрбейн барганы эрге-чагырганың кылган чүүлдери дээш харыысалганы оларга хамаарыштырып болбас.

Чөөн Европаның чамдык чурттарында ында боон турар өскерилгелер чорудулгазының байдалдарында кижилерниң депшилгезинин идеяларына сеткил-чүрээнден бердинген мунмун ак сеткилдиг кижилер согуушкунга таваржы берген. Оларны үзел-бодалы дээш истеп сүрүп, кыдыглай көрүп, ажылдан үндүрүп турар. Ховар эвес өлүм-чидимни болдуруп турар кижи шыдажыр арга чок ындыг чорук оларның өг-бүлелеринге берге байдалдарын тургускан.

Антикоммунизм моон мурнунда массалыг хоозуралга болгаш өлүм-чидимге чедирген. Хамааты ниитилел чарлаттынган байдалдарда үзел-бодал дээш истеп сүрүүшкүннүң база психологтуг халлаашкынын — ындыг болуушкуннар када-даа — даштыкыга болгаш бистин чуртувуска—көстүп кээп турары ажыг-шүжүгүү болгаш үдурланыышкынны болдуруп турар.

Съезд политиктиг истеп сүрүүшкүнге болгаш моральдыг террорга таваржып турар коммунистерге, бүгү кижилерге эш-хуунун эп-сеткил каттыштырылгазын илергейлеп, кижи бүрүүнүн ат-алдарын, төлептиг бүдүжүн болгаш эргелерин камгалаарынче депшилгелиг күштерни кыйгырып тур.

СЭКП-ниң бюджединиң болгаш эт-хөрөңгизининиң дугайында

1. СЭКП ТК-ның Херектер эргелекчизи эш Н. Е. Кручинаның СЭКП-ниң бюджединин болгаш эт-хөрөңгизининиң дугайында илеткелин кичээнгейге хүлээп алыр.

2. Бюджетти четчелеп тургузуп алырының болгаш күүселдезинин чуруму СЭКП-ниң ниитилелге чаа эрге-хүлээлгелеринге болгаш ролюнга дүүштүр оожум чоруттунуп турар. Партияның материалдыг баазазының болгаш бюджединин дугайында ажык-чарлыг чорук болгаш дынадыышкыннар хандыртынмаан. Сан-хөө болгаш эт-хөрөңги айтыырларының талазы-биле чамдык шиитпирлерни хүлээп алырда партияның соңгулдалыг органнарының, коммунистериниң саналынын өөренип көрбейн турар. СЭКП ТК-зы, партия комитеттери хөрөңгилерни хумагалыг ажыглавайн, объектилер тударынга артык чарыгдалларны кылып, СЭКП-ге хамаарышкан өнчүнү дамчыдып бээрде кайы хамаанчок чоруктарны болдуруп турган.

3. Партия комитеттериниң, партия эге организацияларының бюджетти четчелеп тургузар дестери хөгжүдер болгаш партияның эт-хөрөңгизин хумагалыг ажыглаар талазы-биле эргелерни болгаш хүлээлгелерни калбартыр деп, съезд санап тур. СЭКП-ниң организация бүрүзүнүң ажылынга чогуур материалдыг байдалдарны тургузарын өөренип көрбүшаан, партия организацияларының сан-хөө болгаш ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгазы тус-тус девискээрлериниң онзагай байдалынга дүүштүр демократтыг эгелерге үндезилей тургустунар ужурлуг.

4. Партия организацияларының бот-тускайлан чоруу калбарып, олар бот-акшаланыышкынче шилчип турар байдалдарда бо чылдың төнчүзүнге чедир партия бюджединин четчелеп тургузарының, күүселдезинин болгаш контролюнун чаа механизмни ажылдап кылырын, акша-хөрөңгилерин эге организацияларга ажыктыг кылдыр эде хуваарын, партия комитеттериниң, партияның албан черлериниң структуразын сайзырангайжыдып, ажылдакчыларының штатта көрдүнгеи санын кызырып тургаш, ажыл-херекти ниити чарыгдалдарны кызырарынче угландырарын съезд СЭКП ТК-га, ТКК-га дагзып тур. СЭКП-де бар эмиелге баазазын партияның бүгү кежигүннериниң эмиениринге болгаш дыштанырынга ажыглаар.

5. Коммунистериниң хөй салгалдарының турузуп каанын эт-хөрөңгини хоойлуга дүүштүр өөлөөр, ажыглаар болгаш сайгарар эргезин СЭКП боттандырбышаан, ол дугайын бадыткап, партияның ниити өнчү-хөрөңгизин партияның программныг болгаш Уставта айыткан сорулгаларын чедип алыр талазы-биле практиктиг ажылды чорударының эргежок чугула үндезини кылдыр санап тур.

СЭКП ТК, ТКК 1990—1991 чылларда СЭКП-ниң өнчү-хөрөңгизининиң объектилериниң экспертиза үнелел-санаашкынын болгаш оларны эң-не хумагалыг ажыглаар талазы-биле саналдарны ажылдап кылыр.

Коммунистерниң саналын болгаш СЭКП-ниң Уставында база хоойлуда көрдүнген чурумну барымдаалап көрүп турсаш, чүгле ынчан СЭКП-ниң өнчү-хөрөңгизин салып, дамчыдып берип база оон-даа өске хевирлер-биле оон ангылап болур.

СЭКП-ниң партия комитеттери, организациялары болгаш албан черлери юридиктиг эргелерин долу хемчээлдин-биле боттандырар, оларны партияның сан-хөө болгаш материалдыг курлавырларын бижыглаарынга ажыглаар.

6. Үш ай хуусаа дургузунда партияда ажыл-херектин байдалын өөренип көөрүн, бодунун кылган түннелдерин болгаш саналдарын СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан хуралынга киирип кээрин артык эргелер талазы-биле тургускан комиссияга съезд дагзып тур. Бо айтыыг талазы-биле ниитирин бо чылдың төнчүзүнге чедир партия парлалгазынга парлаар.

* * *

Партия комитеттери, эге организациялар, коммунист бүрүзү партияның өнчү-хөрөңгизин бижыглаарынга идепкейлиг киржир, СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазының чаа байдалларында материал-акша-хөрөңгилерни ажыктыг ажыглаарын чедип алыр дээрзинге бүзүрелин съезд илергейлеп тур.

Аңаа чедир 7 хонук арткан

ХАЧЫЛАР ДАГЖАП ТУРДА...

«Чодураа» совхозтуң хой кыргыыр пунктузу Шуурактың Куран деп черде Хараал-Тей сүт-бараан фермазының чайғы турлаанда турар. Аңаа совхоз Наадымының бүдүүзүнде чеде бердивис. Оон-на ужурунда ындыг турган боор, кижилериң сеткил-хөөнүүнүң сергээончуг, үүле-херектиң бүдүүгүү-даа хөлчок.

Бачым-чымыш ажыл-иш-биле аянашкан хачылар дагжап турда, кыргыкчылар-биле таныжылгавыс эгелээн.

— Соок чай болганындан дүктүң хөөп адырлырын маңааш, кыргылдаже июль 3-те кирдивис — деп, алыс боду мал эмчизи эртеминг, амгы үеде № 1 дойжу бригаланың бригадири Эртине Эренчинович Делгер-оол чугаалайдыр.— Бо хүннерде 40 ажыг кижи кыргылдада киржип турар. «Демниг сааскан тева тудуп чиир» дижир. Кыргылданың хуусаазын дескештирбес-ле боор бис. Даарта совхозтуң чартык чылын түңнээн байырлыг Наадым чергелиг байырлыг хуралы болур. Аңаа республика Наадымына киржир шалыпчыларның аттарын илередир. Төлептиглериң төлээзи болуру ындыг амыр эвес-ле болгай. Кым-на өң хөй дүктү кыргыыр болдур азы хамаарышкан ажыл участөгүнга социалистиг чарыштың негеллелерин күүседип шыдаан болдур, ол найысылат Кызылга эртер Наадымче аъттаныптары чугаажок.

Пунктүү база таарымчалыг черде шилип турган. Ферма төвү болганда электри шугумун хой кыргыыр черже дораан шөйүпкен. Оон-биле кады хүндүскү үеде саанчыларны, ферманың чамдык ажылчыннарын хой кыргыырына киириштирип болуруңун аргалары ала-чайгаар турган. Хойжулар колдаан кыргыкчылардан ангыда, саанчылар, суурда ясли-садик ажыллакчылары шеф дузазын көргүзүп, сезонныг үеде күженнишкиниг ажылдап турар. Ында ниитизи-биле электрилиг 17 хачыны долу ажыглап турар. Артканнары хол хачылары-биле кыргылдада хаара туттунган.

Дүктүң шынарын аңгылап бөлүктээр кижи кыргылдада кол хүлээлгелиглериң бирээзи ол. Аңаа чаңчыл, мергежил негеттинер. Ол ажылды Д. З. Самдарак чыл санында шынарлыг чорудуп, ол талазы-биле түр курстарга өөренип алгаш, өске өөрүнге дуржулгазын дамчыдып берип чоруур. Динзенмаа Захаровна болу Хараал-Тей сүт-бараан фермазының саанчызы болбушаан, дүк кыргыллазының үезинде класстакчының хүлээлгезин ак сеткилдиг күүселип, калы ажыллап турар өөрүнге мактаттырып турар.

Динзенмаа Захаровнага Марита Чамыян хүн бүрү дузалажып турар. Ол дүктү чартык чиңге, чартык бөлүүн дээн ышкаш бөлүктерге ангылап, даандырган херээн саат чокка шалыпкын кылып чаңчыга берген.

Кыргаан дүктү удур пресстээринге аныяк ажылчыннар Олег Биче-оол, Роман Болат-оол, Сайлаш Шалык кызымакай чоруун көргүзүп, ажыл-херектиң бүдүрүкчүлүүн бедиткен.

Чай эгезинде чаъс чагбаанының хараазында, хаттыг частың үржуктарындан өтүсиген орайтап үнген. Оон түңнелинде хойнуң деңгилдезі шоолуг эвес болганындан дүктүң байдалы, дүжүткүү баш удур саңаашкыннарга четпейн барган. Арган хойнуң дүгү хозалбайн баары билдингир болгай.

Кыргыкчылардан Оюн-оол Даржап, Саяна Эренчин, Нина Лодай-оол электрилиг хачы-биле хүнде 25-тен 50 чедир хойну кыргып турар. Хол хачызы-биле ажылдап турар кыргыкчыларның хөй кезин база шалыпчы, кызымаан көргүскен.

Кадарчы Шолбан Миндиниң кодан хоюнуң дүгүнүң шынары эки, хөй болган. Ол 415 хойнуң баш бүрүзүнден үш килограмм ажыг дүктү кыргаан.

Бригадада 5528 хойну кыргыыр. Бистиң барганывыс хүн мүң сес чүс дире хойну кыргаанын бригадир биске дыңнатты. Ам арткан алды кодан хойну бөгүн, даарта кыргып доозарын олар хүлээнип турар.

Данзы САЛЧАК.

ЧУРУКТА: класстакчы Динзенмаа Самдарак.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БАШТАЙГЫ САРААТТАР

Сүт-Хөл районда Карл Маркс аттыг совхозтуң Бидчиир-оол Ондарга удуртканы бригада Көк-Терек деп черде медени кезиң эгелээн. Коллектив эрткен чагым 412 гектар шөлүн өскүшаанда шынарлыг суггарганындан амгы үеде меленин дүжүду эки. Күске чедир 3 катап кезип ажааташ, 1500 центнер сигенни алыр деп керээде айытган.

Ам бо хүннерде бригада 79 гектар черниң сигенин кескеш, оон барык 32 тоннаны пресстеп, сараатталан. Ынчангаш бир гектардан 26 центнер дүжүттү ап турар, ол дээрге планындан хөй.

Бригада кежигүннериндеи Василий Ондар, Маадыр Ондар трактор-биле хүнде сиген кезер планын 100—150 хуу чедирип турар. А пресстеп Алдын-оол Ондар база-ла олардан шуут дудак чок.

Механизаторлар ындыг чаагай сигенни өстүрүп, ажаап ап турда, суурнуң чурттакчыларының хуузунда инектери шөлче чаза булгап, сигенни төтчеглеп турар. Ынчангаш Ийме көдээ Советтиниң күүскому чогуур хемчеглер албас болза хоржок.

Алдын-оол ОНДАР.
Башкы.

Организастаарывыс арткан. Түңнел оон көсту бээр

Эрзинде «Мөрен» совхоз коллективтиг ажыл-агыйның тургустунганындан бээр 40 чыл болганын чоокта чаа байырлап эрттирген. Ол юбилейин база Наадым таварыштыр ажыл-агый чамдык эки түңнелдерлиг болган. Бистиң корреспондентивис Седен Хертек директор А. С. Дамдын-биле ужурашкаш, малчыннар Наадымын совхоз канчаар ужурашканын база моон сонгаар оларның мурнунда кандыг сорулгалар туруп турарының дугайын оон сонуургаан. Ол интервьюну мооң алланда парладывыс.

— Алдын-оол Сүрүнович, хымыктың мурнунда Мөренге баштайгы коллективтиг ажыл-агыйның тургустунганының дугайында каш фактылардан чугаалап көрүцерем.

— Ийе, бистиң черге «Сталинчи орук» деп колхоз 1950 чылдың февральда тургустунган чүве-дир. Баштай-ла аңаа 28 өреге кирген. Даргазы Сүрүн Дадаевич Даргат деп кижи. Амгы үеде ол колхозтуң баштайгы бухгалтери Александр Төмүрович Моң бистиң аравыста бар, ук ажыл-агыйның дириг төөгүзү ол-дур. Түү боор, баштай-ла 300 хире шээр мал, үүс хире инек болгай чылгылыг, 2-3 хире андазыныг улус тургандыр. Ам бисте 25 трактор, 4 комбайн, 41 автомашина бар. Шээр мал 22 мүң, чылгы биле инек 1800 ажыг. Бир солун түүл бо чылын 110 сарлыкты садып алдывыс. Ону черле бистиң черге азырап көөрдүр деп шиитпирледивис. Уктуг малчын Сергей Намдалга оон күзели-биле хүлээттивис. Оон аңгыла 68 тевелиг бис.

— Ол база солун факт-тыр харын. Эң ылаңгыя бот-оруга-чарылга үезинде эвээш чарыгдал үндүргеш, хөй орулга алырда эптиг мал болгай. Ынчаарга ам чартык чылды силерниң малчыннарынар кандыг-кандыг түңнелдерлиг ужурашты?

— Чамдык эки түүлдер бар. 100 хой, өшкүден 85 хураганы, анайны камгалап аллывыс. Эрткен чылын база-ла ындыг турду. Күлүнүвүс үүске онаштыр 70. Күрүнеге мал продуктулары садар талазы-биле Наадымга уткуштур шыырак ажылдаан бис деп хөөрем чокка чугаалап болур мен. 80 тонна эт садар тургаш, оон 16 тонна хөйнү, сүттү база дүктү 12-12 тоннаны хөйнү дужаадывыс. Чыл планыңа чедир үүгле 2 тонна дүк арткан. Ону ажыр боттандырарының бүгү аргалары бар.

Кыргылданы база шээр малды чуурун кыска хуусаада доостувус. Аңаа 17-ле хонук херек болду. Кол-кол көргүзүгленивис мындыг. А түс-түс малчыннардан кымнарны адап болурул? Хоочун хойжувус Орус-оол Намдал бо чылын база-ла мурнуче кымны-даа киирбеди: 100 хойдан 105 хураганны алды. Чамзырын Ынаалай, Бүрбүүжүк Лопсан, Сүге Базыр олар 90-дан 96 хураганнарны камгалап дорукторлуулар. Чылгычылардан Чылаа Ынаалай мурнады.

Кыргылданы 17-ле хонукта дооскан бис дидим. Чамдык хойжулар арендада, болгаш боттары-ла хоюн кыргып дужаадылар. А совхоз төвүнден шефчилерни черле мактаар апаар бис. Эң ылаңгыя специалистериң кызымак ажылын черле демдеглевес аргам чок. Инженер Бүрен Мартоол, экономист Тамара Баадыр, зоотехник Вера Даргат, спорт инструктору Чамзын Сандал база бригадирлер Андрей Сандык, Альберт Доржу, класстакчы Мыныр Севил, кыргыкчылар Борагай Дамдын, Менди Чүдүкмаа олар кыргылданы өй-шаанда шынарлыг эттирер дээш чүткүлдүг ажылдаан.

Республика Наадымына бистен Оюу Оигута, Дүкчээ Комбу, Сүге Базыр олар киржир эргени чаалап алганнар. Бо удаада бис ынчаш чаа мурнакчыларны чорудар деп шиитпирлээн бис.

— База бир айтырыг бар, Алдын-оол Сүрүнович, амгы үеде бир кол сорулга болза, чайлаглаашкын болгай. Тайгаже малчыннар кажан көжүп үнгенил, чайлагларда оът-сигенниң байдалы кандыг ирги бо?

— Бо чылын тайгаже баштай-ла №№ 3, 4 бригадаларның малчыннары үнгүлээн. Коллуунда-ла Чөөн-Адыр, Ортаа-Адыр, Ак-Адыр, Баян-Кол, Чинчилик деп черлерде чайлаглап турар улус бис. Оът-сиген черле эки-дир. Өөрүнүүр чүве ол.

Чайлаглаашкынны канчаар эрттирер дугайында тус-тус бригадаларга база ниити совхозка-даа чугаалашкан бис. Малчыннарның бараан хандырылгазы берге боор чүве болгай. Райпода автомагазин чедишпес болганы-биле болдувустуң чаа садып алганывыс бир автомашинаны аңаа бердивис, ону эде дерээш, бистиң совхозтуң кадарчыларына баар автомагазин кылыр. Оон аңгыда, дусту чедирдивис. Культура, эмиелге, амыдырал хандырылгазының талазы-биле база графиктиг тургускан. Чайның хайыразын бүрүү-биле ажыглаар сорулганы салган бис.

— Ындыг-дыр. Ам мал чеми белеткээр ажыл база эгелээр болгай?

— Ийе, ындыг харын. Девин үстүнде чугаалалым: оът-сигениң үнүжү эки боор турар. Бистиң совхоз 860 гектар тараа, 856 гектар чаңгыс чылдыг сигенни бо чылын тараан, оон иштинде суттатыг шөлдер 98 гектар. Ниитизи-биле 3 мүң тонна сиген, 600 тонна сенажты салыр планыыр бис. Коллективтерге даалгаланы берген, малчыннар база хүлээлгелиг. Июль 15-те сигенче киріптер бис.

— Алдын-оол Сүрүнович, Наадым дээрге ниити көдээ ишчилериң байырлалы болгай. А силериң совхозтуң тулгужуларының ажыл-херээ кандыг чоруп тур ирги?

— Тулуг талазы-биле, ажыы-биле чугаалаарга, миниир апаар, шоолуг-ла кескү кылган үүвевис чок ийин. Көжүп чоруур механизастаттынган колонна 2-2 аал чурттаар 4 бажыңны тудар ужурлуг.

Амдыызында бирээни ажыглалга киирген, артканнарының таваан салып алган. Боттарывыстың күжүвүс-биле бир бажыңны тудар бис, ону бо хүннерде дужаар бис. Малчынарга 6 бажыңны, ийи кызыл-булуунну тудуп бээр тургаш, ийини доостувус. Оон аңгыда, Эрзинни кежилдирааа көвүрүгүү Ленин аттыг совхоз-биле демнежип алгаш, тудуп тур бис. Ону келир чылын ажыглалга киирер ужурлуг.

Бо үеде бистиң 12 хире өгбүле кижи өскерде чурттап турар. 1991 чылда бүгү кадарчыларны чуртталга бажыңнары-биле хандырар сорулганы салган бис.

Силер маңаа кандыг-кандыг бергелер туруп турарының дугайында айтырбадыңар. Ону черле салыр-ла боор силер. Ынчангаш баштай харыылаттайн. Четпестер бисте эвээш эвес. Эрткен чылын 1,4 млн. рубль орулгалыг болган бис. Оон 600 мүңну ажыл төлевиринге чарыгдадывыс. Ол хөй. Ажыы-биле чугаалаарга, бичии-ле үүлдү кылыпкаш, совхозуңнан хөй ахша төлеп алыр бодалдыглар бисте чок эвес-тир. Шын харын, кылган ажыл дээш төлевирни алыр ужурлуг, ону кым-даа маргышпас, чижээ, арендалыг малчыннарның чамдыктары чыл саңаашкынына 7 мүн рубль чедир аптар-дыр. Ол эки.

Ынчаарга бисте мал төлүн ап турарывыс эвээш. Чартык чылда 100 инектен 44 бызаг алдывыс, 1989 чылдың бо үезинден эвээш. 70 кулун дээрге база куду көргүзүг-дур. Эрткен чылын база-ла ындыг турдувус ийин. Малчынар шупту аренда база өг-бүле керээлиг тургаш-ла ындыг боор чүве-дир. Эрткен чылын шээр малдыг 7 өг-бүле аренда керээзи-биле ажылдаан. Ол ышкаш бир звено мал чеминге 900 тонна сенажты салды. Аренданың ачызы ол. Бо чаа арганы шиңгээдириде, ону ажыглаарында четпестеривис бар. Ону чидирер сорулгалыг улус-тур бис.

Агаар-бойдус таарымчалыг болурга, кижилериң ажылдаары эки боор чүве. Ынчангаш бо чылын четпестер бисте эвээш болур боор деп ынчаар бодум хуумда идеген турар мен.

Бо чартык чылдың түңнелдерин июль 7-де колхоз тургустунганындан бээр 40 чыл ою-биле кады байырлап, чугаалаштывыс. Сорулгаларны тодараткан. Ам үүгле организастаар талазы-биле боттуг ажыл чорудар апаар бис.

10 ТОННА СИГЕННИ КЕЗИП АЛЫР

Сүт-Хөлде «Ишкин» совхозтуң Чаңгыс-Шиви бригадазында өг-бүлеиин кежигүннери Досумаа Дондуковна биле Дамый-оол Бадыевич Ондарлар 295 сергени кадарып турар. Аренда керээзи-биле ажылдап турар өг-бүле эрткен чылдың түңнелинде 1500 рубльди саңаашкында алган.

Бо чылын бир сергеден-не 900 грамм дүк кыргыырын 950 грамм кылдыр ажыр күүсеткен. Ынчангаш сергелерин чугдургаш, серини чайлагда чеде берген, ам чайның магалыг хайыразын көрүп, малын семиртип турар. Оларгын ажылдап, чурттап турарынга дузалажыры-биле кижиниң баа малдын-даа эмчилери барып турар.

Кыштаандан көжерде үүрмек септелгени дооскан, 10 тонна өдекти бөлүп каан. Ам 10 тонна сигенни кезип алыр хүлээлгелиг.

Арагачы ДОНГАК.
Чадаана хоорай.

Интервью

СӨЗҮ БОЛГАШ ХЕРЭЭ ДЭЭШ КИЖИ ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ

Эрткен оруувусту амгы үе-биле деннеи чугаалап тура, ону үүгле кара өң-биле чуруп турган үевис ырак эвесте. Хоойлуурүм чок шагда кижилер аразында чогумчалыг харылзааларны улусчу чайчылдар, сагылгалар тудуп турган. Кезек үеде чоннуң чүс-чүс чылдарда чыгдынган ол мерген дуржулгазындан, улусчу педагогикадан эргиини артыышкыны дээш ойта дүшкеш, ону чуй шаап каапкаш, ылаңгыя мөзүшынар хевирлээшкининде дыка улуг четпестерни болдурган бис. Оран-делегейниң ай-менин-даа уш-баш чок өлүрбес, бистиг чүвени кижиже угландыр тутпас деп бисти өгбелеривис чагып сургап чораан, Тыва кижиниң сеткилиниң бичезин, эвиргек-хүндүлээчелин, дузаргаан салгалдан салгалче чедир олар хевирлеп келген.

Аас-сес-биле сургап, билиндирип чадаанывыстан бе, эки үлегер көргүспээнивистен бе, кижиниң сеткил-хөөнүн тоон билбейн турарывыстан бе, аныяктар кижизидилгезинде шыңгыы четпестер туруп келген. Кем-херек үүлгедиишкиннери өзүп турар. Оон ханы дозун, чылдагаанларын анализтеп көөрү ниитилелден негеттинип турар. Аныяктарны ажылга тургузары, политиктиг культуразын белдилери, хостуг үезин организастаары, оларның иштики сагыш-сеткилин чымчадып байлакшылары, интернационализмге кижизидери —бо айтырыгларже ханылап кирип чадаанывыста бе?

Кем-херек үүлгедиишкиннерин ийи аңгы нацияның хамаарылгаларынче чыгаарының айылы тургустунар чыгыы апарып турары чажыт эвес. Орус, тыва чон оске аймак сөөк чон-биле-даа боттарының аразында эп-найыралдыг чурттаа келген. Чылдар-биле шылгаттынган найыралды холдун чаңгыс уу-биле шыйып октаптар эрге кымда-даа чок. Национаддар аразында харылзаалар онза байдалды негеп турда, бо нарын харылзааларга бот-боттарын хүндүлешпейн баар чорук

— Владимир Бораевич, республикада корум-чурум айтырыы нарын болуп артпышаан-дыр. Чамдыкта хулиган херээн национал айтырыг-биле холуп, ону улам чидиглендирип турарын чүү деп бодап турар силер? Бо ийи аңгы айтырыгны ылган билип алырыңга хоойлу камгалал органнары, ылаңгыя милиция ажылдакчылары, кандыг тайылбыр ажылы, хемчеглер кылып чорудуп болурул?

— Ийе харын, хемчеглерни ап чорудуп турганыныи кадындан, оперативтиг байдал дүшкүүрлүг болуп артпышаан. Ынчалза-даа байдалды холдан үндүрүпкен дээри берге, ол хүн бүрүңүң контролюнда туруп турар.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүп турарын, ылаңгыя бөлүк хулиган чоруктарны, шуут-ла национаддар аразында харылзаалар-биле холбай бээри арай шын эвес ийик. Ынчалзажок чамдык экстремисчи хөөнүүт кижилер корум-чурум үрээшкиннерин боттарының кызыы, эрге-ажык сүрген сорулгаларынга дүштүрүп, национал үндезинге хөделиишкиннер кыпсырынга ону билдилиг ажыглаарын кызыдып турар. Шыны-биле чугаалаар чүве болза, кем-херек үүлгедиишкини болгаш оон үүлгедикчилериде национал талазы-биле ылгал чок, ону фактылар бадыткан турар.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң албадаттына бээр дөс, чылдагаанларын тодарадырда, бис ам күштүг болуп турар кеземче хоойлузун удуртулга болдуруп турар бис. Бөгүнге чедир национаддар аразында чөрүлдээ кывыскан дээш чаңгыс-даа буруудаттырган кижи чок. Оон-биле кады айтып каарым болза, национаддар аразында адаанаашкак чорукту өөскүткени дээш чамдык харыысалга чок кижилерге хамаарыштыр хемчеглерни ап, кеземче херээнге онаарынга чедир көөр бис.

ЧАРЛЫКТАН ОДУРУГЛАР: «Күрүнеге удур кем-херек үүлгеткени дээш кеземче харыысалгазының дугайында» ССРЭ Хоойлузунга болгаш ССРЭ-ниң өскедаа чамдык хоойлужудулга актыларынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединин Президиумунуң Чарлыында мынчаар бижээн: «11-ги үүл. Национал болгаш сөөк-язы талазы-биле деп эргени үрээни;

Национал азы сөөк-язы талазы-биле ожээннежир чорукту азы көрүшпес чорукту өөскүдериниче, национал ат-алдарны болгаш төлептиг чорукту дорамчылаарынче угланган кара өжегээр кылган үүлдер дээш, а ол ышкаш хамаатыларның сөөк-язы азы национал хамаарылгазынга дүүшкен эргелерин дортубиле азы дооратан кыскыгаарлаар, азы артык аргаларны дорту-биле азы дооратан түрүзүп кээр болза:

хосталгазын үш чыл чедир казып шиидер азы ийи мүң рубль чедир торгаар.

Ол-ла үүлгедиглерни күш деген мегелеп азы кыжаныр тургаш кылган болза, а ол ышкаш албан-дужаалдыг кижи үүлгеткенде:

хосталгазын беш чыл чедир хуусаада казып шиидер азы ийи мүң рубль чедир торгаар.

Бо үүлдүң бирги болгаш ийиги кезектеринде көрдүнген үүлдерни бөлүк кижилер кылган азы кижилериниң амы-тынынга четкен азы өске-даа аар уржуктарга чедирген болза —

хосталгазын он чыл чедир хуусаада казып шиидер».

Өске нацияның азы расаның кижилеринге бүзүрел чок болгаш хундүткел чок чорукту болдуруп турар, оларны боттарынга, амыдыралынга, культуразынга, чаңчылдарынга көөр хөөн чок чорукту тывылдырып турар, чамдыкта харын-даа кижиниң бир нацияга хамаарылгазын дора көрүп турар кара өжегээр таратхан меге чугаалар, кыйгырыглар дээш база харыысалга онаары көрдүнген. Өскедаа үүлдерни чонга, ылаңгыя аныяктарга тайылбырлаарын калбартыры күзенчиг.

Бо чорукту ийи нацияның хамаарылгаларынче чыгаарының айылы тургустунар чыгыы апарып турары чажыт эвес. Орус, тыва чон оске аймак сөөк чон-биле-даа боттарының аразында эп-найыралдыг чурттаа келген. Чылдар-биле шылгаттынган найыралды холдун чаңгыс уу-биле шыйып октаптар эрге кымда-даа чок. Национаддар аразында харылзаалар онза байдалды негеп турда, бо нарын харылзааларга бот-боттарын хүндүлешпейн баар чорук

— Владимир Бораевич, сөөлгү болуп турар чамдык чыштарга ийи-чаңгыс кижилер шыкгыы негелделерни бир нацияга хамаарыштыр чаңгыс талалыг үнелээшкиннерин-даа бөрип турар апарган. Негелделериң бирээзи —онза байдалды тургузары. Ону тургузарының дүрүмүн чугаалап көрүңгер. Ол негелделер чөптүг бе?

— Сөөлгү үеде чамдык хамаатыларның ындыг айтырыг кедүрүп турары шын. Эрткен чылдың апрель 3-те үнген «Онза байдалдың эрге-хоойлу чурумунуң дугайында» Хоойлуда айытканын ёзугаар ону эвилелдешкен, автономнуг республикаларның девискээринге азы бир республиканың составында кирил турар чамдык черлерге киирерде, хамаарышкан эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Соведи чарлаар болгаш ол дугайын ССРЭ-ниң Дээди Совединге, ССРЭ-ниң Президентизинге, ол ышкаш хамаарышкан эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтеринге дыныадыр.

Онза байдал тургустунган байдалларда күрүне эрге-чагыргазының болгаш башкарылгазының органнары шыңгыы хемчеглерни ап болур. Хамаатыларның келир, чоруруңга онза чурум тургузар, чамдык кижилериң турган черинден, бодунуң квартиразындан чоруурун хоруур, түр үеде боо-монгуну болгаш соок чесектэ, ок-чемзекти хавырар, хуралдар, митингилерни, кудумчуга болур хемчеглерни болгаш чыскаалдарны, ажыл соксадыышкыннарын, ол ышкаш хөй көрүкчүлерлиг, спортчу болгаш өске-даа массалыг хемчеглерни чөпшээревес. Бо дээрге аңаа эвес, аргажоктан алыр хемчеглер-дир. Ону чүгле онза байдалдар тодаргай илерээнде ажылган болур.

— Улуг бүдүрүлге черлериндe кадрларның национал составын таарыштыр тургуспаанындан таарзынмаан хөөннер илереп турар. Корум-чурум айтырыын улам ханы көдүрүп турар байдалда силериниң министерство кадрлар айтырыын канчаар шиитпирлээр болап турарыл?

— Амгы үеде иштики херектер килдистериниң национал составын көөр болза, тус черниң төлөөлөри 30,7 хуу, артканнары—орус болгаш өске нацияның кижилери. Кызыл хоорайны алырга, тывалар—26,7 хуу. Ол эвээш. Министерствода болгаш хоорай, район килдистериндe национал составты таарыштыр тургузар талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Кадрларны шилип алырда, мораль база ажыл-херекчи талаларын баштадып турар бис. Ынчалза-даа бо нарын айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээриниң оруктарын дилеп тып турар бис. Үш чыл дургузунда деңгилдезиниң ачызы — ол — дыка каражалыг. Район төвү биле суурның хорум-чурумун камгалаар болгаш хоорайның, районнарның шагдаа килдистери контрольдаар. Келген шагдааларны хөй кезин корум-чурумну ик сеткилдин-биле тудуп, чогуур саавыларга дүштүр ажылдап турар. Ынчалза-даа чурттакчы чоннуң талазындан оларның хөделиишкиннериндe шын эвес үүлдер тыптып турарының дугайында хомудалдар база кирип турар. Киргеи медээлер талазы-биле хынаалаларны кылыр даалгаларны берген бис. Бир эвес, шынаала, шын эвес үүлдер турган болза, социалистиг хоойлуңуң хажыдыышкынызын кылган болза, бистиң туружувус принципиалдыг болгаш шыңгыы. Ол дугайын ажык-чаргыг болдурар ужурлуг бис. Моң ажыглаарын, хамаатыларны доктаадырын болгаш үжээрин, милицияже өскээрин олар Хоойлуга дүштүр кылыр

Чылдар-биле шылгаттынган найыралды холдун чаңгыс уу-биле шыйып октаптар эрге кымда-даа чок

— Владимир Бораевич, сөөлгү болуп турар чамдык чыштарга ийи-чаңгыс кижилер шыкгыы негелделерни бир нацияга хамаарыштыр чаңгыс талалыг үнелээшкиннерин-даа бөрип турар апарган. Негелделериң бирээзи —онза байдалды тургузары. Ону тургузарының дүрүмүн чугаалап көрүңгер. Ол негелделер чөптүг бе?

— Сөөлгү үеде чамдык хамаатыларның ындыг айтырыг кедүрүп турары шын. Эрткен чылдың апрель 3-те үнген «Онза байдалдың эрге-хоойлу чурумунуң дугайында» Хоойлуда айытканын ёзугаар ону эвилелдешкен, автономнуг республикаларның девискээринге азы бир республиканың составында кирил турар чамдык черлерге киирерде, хамаарышкан эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Соведи чарлаар болгаш ол дугайын ССРЭ-ниң Дээди Совединге, ССРЭ-ниң Президентизинге, ол ышкаш хамаарышкан эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтеринге дыныадыр.

Онза байдал тургустунган байдалларда күрүне эрге-чагыргазының болгаш башкарылгазының органнары шыңгыы хемчеглерни ап болур. Хамаатыларның келир, чоруруңга онза чурум тургузар, чамдык кижилериң турган черинден, бодунуң квартиразындан чоруурун хоруур, түр үеде боо-монгуну болгаш соок чесектэ, ок-чемзекти хавырар, хуралдар, митингилерни, кудумчуга болур хемчеглерни болгаш чыскаалдарны, ажыл соксадыышкыннарын, ол ышкаш хөй көрүкчүлерлиг, спортчу болгаш өске-даа массалыг хемчеглерни чөпшээревес. Бо дээрге аңаа эвес, аргажоктан алыр хемчеглер-дир. Ону чүгле онза байдалдар тодаргай илерээнде ажылган болур.

— Улуг бүдүрүлге черлериндe кадрларның национал составын таарыштыр тургуспаанындан таарзынмаан хөөннер илереп турар. Корум-чурум айтырыын улам ханы көдүрүп турар байдалда силериниң министерство кадрлар айтырыын канчаар шиитпирлээр болап турарыл?

— Амгы үеде иштики херектер килдистериниң национал составын көөр болза, тус черниң төлөөлөри 30,7 хуу, артканнары—орус болгаш өске нацияның кижилери. Кызыл хоорайны алырга, тывалар—26,7 хуу. Ол эвээш. Министерствода болгаш хоорай, район килдистериндe национал составты таарыштыр тургузар талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Кадрларны шилип алырда, мораль база ажыл-херекчи талаларын баштадып турар бис. Ынчалза-даа бо нарын айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээриниң оруктарын дилеп тып турар бис. Үш чыл дургузунда деңгилдезиниң ачызы — ол — дыка каражалыг. Район төвү биле суурның хорум-чурумун камгалаар болгаш хоорайның, районнарның шагдаа килдистери контрольдаар. Келген шагдааларны хөй кезин корум-чурумну ик сеткилдин-биле тудуп, чогуур саавыларга дүштүр ажылдап турар. Ынчалза-даа чурттакчы чоннуң талазындан оларның хөделиишкиннериндe шын эвес үүлдер тыптып турарының дугайында хомудалдар база кирип турар. Киргеи медээлер талазы-биле хынаалаларны кылыр даалгаларны берген бис. Бир эвес, шынаала, шын эвес үүлдер турган болза, социалистиг хоойлуңуң хажыдыышкынызын кылган болза, бистиң туружувус принципиалдыг болгаш шыңгыы. Ол дугайын ажык-чаргыг болдурар ужурлуг бис. Моң ажыглаарын, хамаатыларны доктаадырын болгаш үжээрин, милицияже өскээрин олар Хоойлуга дүштүр кылыр ужурлуг. Тускай чепсекти, кажан шупту болур-чогуур сагындырыглыг аргаларны ажыглаанны түңнел чок болганда, ынчан ажыглан болур.

Хөй-ниити черлериниг, кудумчуга хынаарын Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң 1989 чылдың декабрь 29-та хүлээп алганы кижилерни кемдедип болур чидиг бистиг болгаш шиш мези хавырарының дугайында шиитпиринге дүштүр чорудуп турар. Тыва АССР-ниң Дээди Совединин июнь 29-та болган эвлечет чок сессиязының доктаалын ёзугаар ол үүлдерни ап чорааны дээш торгаалды 200 рубль чедир өстүрген.

— Ам база рота киирер деп турар. Олар кандыг хүлээлгелиг болурул? Кандыг шиитпирге ону үндезилээнил деп номчукчулар база сонуургаан турар боор-дур.

— Милиция ротазын киирериниң дугайында айтыыр РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүледдериниң моң мурнунда-ла хүлээп алган доктаалдарынга дүштүр шиитпирлеттингеи. Ол дугайында тайылбырны мен парлаалгага берип турган мен. Ол рота дугайында ындыг-бүрү удурланышкак-даа санал-бодалдар бар. Амдыызында ол рота бисте чок.

Чугаамның төнчүзүнде хамаатыларны билчир чорукче кыйгырар-дыр мен. Чөрүлдээлиг байдал тургустунуп келзе, биске билчилге, хынаттыгнан туруштар херек, чамдык фактыларны айыыл-халап кылдыр баксырады көрүп, бодамча чок базымны кылган ажыы чок. Бир эвес байдалды чидиглендирер сагыш-биле хоп чугаа, даап бодаашкынар тарадыр чамдык кижилер билдине берзе, кандыг-даа эрге-дужаадны хамаанчокка Кеземче хоойлузун ёзугаар шыңгыы харыысалга онаар апаар. Айтырыгны ынчаар тургусканыы чон деткиир боор деп бодаар-дыр мен.

Ажыл-херектиң эгези

МАШИНА ХЕРЕК

Баян-Тала көдээ Советинге чаа чыышта 20 улус депутады соңгуткан. Бо көдээ Советке соңгулдалар ёзулуг демократчы байдалга эрткен дээрзин дидими-биле чугаалап болур.

Чаа соңгуткан депутат корпузу соңгукчуларының берген чагыгларын күүседири-биле ажылдап эгелей бергеннер. Часкы үеде олар суур чаагайжыдылгазынга идепкейлиг киришкеннер. Оон соонда өгбүле бүрүзү ногаалыг турзун дээш округтарына улуг ажылды хөй-ниити организациялары-биле бир демниг чорутканнар. Бажыңнар чанында участоктарны хемчээп турарлар. Бо ажылдың түңнели-биле өреге бүрүзүнге чер үндүрүүн көдээ Совет онаар. Өг-бүле бүрүзүнге ону шын онаап, оон чыылдазын дүрген чоруларындан көдээ Советтиң бюджелиниң орулгалыг кезээ күүсеттинер дээрзин депутат корпузу билир.

Кылдыныр турар ажылдарбиле чергелештир көдээ Советте шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар база хөй. Моң мурнунда ышкаш күүсекчи комитеттер ам көдээ Советтерде чок, ынчангаш чугула айтырыглар шиитпирлээрде, депутаттарны чыыр. Бо болгаш өске-даа айтырыгларны шиитпирлээрде ынчангаш чиик автомашина көдээ Советтерге чугула херек апарган.

Шериг чоруур ооларны район төвүнге чедирерде бизин бергедээшкиннерге таваржы бээр. Баштайгы үеде шериг чоруур хөй ооларны чедирери-биле совхоз автомашинаны берип турар. Оон соонда график ёзугаар оларны 3-4 кижи кылдыр чоруудары дыка берге. Бот-орулга-чарылгалыг совхоз 2-3 кижи дээш бүдүн чүүк машинаазын бээрге-даа, ол — дыка каражалыг. Район төвү биле суур аразынга чоруур маршруттуг автобустарга оларны олуртур дээрге бир хүнде халыыр-халыыстыг база болур.

Бир эвес көдээ Совет машиналыг болур болза, чондан үндүүг чыын алырда, хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаарда ажыы улуг дээрзин Баян-Тала көдээ Советиниң даргазы Д.-Д. Ы. Монгуш чугаалап турар. Бо айтырыгны Сүт-Хөл район Советиниң күүсекчи комитеди (даргазы Ч. Б. Монгуш) Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң шиитпирлежип бээрге көдээ Советтиң чаа соңгуткан даргазы илеген олурар кижи болду.

Каадыр-оол ТУВАК.

КӨРҮЛДЕ

Агиткультбригадаларын республикада көрүлдези Мөнгүн-Тайга районунуң Мутур-Аксында бөгүн ажылын эгелээр. Ук көрүлдеге бүгү районнарының агитбригадалары киржип турар. Көрүлде 4 хонук иштинде болуп эртер. «Найырал» одазында, дискотекада, солун программалыг концертке конкурстуң киржикчилери киржир.

Республиканың агиткультбригадаларының тилекчилеринге тускай аттарны тыпсыр, бот-тывынгыр артистерни шаннап мактаар. Тыва АССР-нин Культура министерствозунуң, оон эртем-методиктиг төвү агиткультбригадаларның ажылчорудулгазын бүгү тала-биле өөренип көөр. Ырак-узак черни эртип чеде бергеш, культура ажылдакчылары дыштанып, арга-дуржулганы солчурлар.

Бистиң корр.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААЧЫ БОЛУУ ДЫЫНАДЫП ТУР

Июль 9-туң дургузунда республикага 27 кем-херек үүлгедиишкиннери бүрүткеттинген. Оон иштинде Кызыл хоорайга — 8, Таңды районга—5, Кызыл биле Улуг-Хем районнарга — 3-3, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга болгаш Бии-Хем районнарга — 1-1 онаажын турар.

Чадаана хоорайда районнуң тел-эмнелгезинге бижектеткен Т. Ч. Монгуш дээрзин эккелген. Ол керекке Б. Ондар карааттырын турар. Качыгдаан кижи сөөлгүзү-биле кады арага-ижип турган, балыгларын.

Бо-ла эмчиге Эйлиг-Хемдеп 45 харлыг И. Х. Монгушту эккелген. Ол будуунче боолаткан. Кайда-даа ажылдаавайн турар, 29 харлыг Л. Монгуш аңаа каразыттырып турар.

Хову-Аксынлан Бай-Хаактың эмнелгезинге балыгларын 51 харлыг К. С. Баян-оолду эккелген. Кады арагалап турган калайы оны бижектээн.

Чөөн-Хемчик районнуң Хайыракан суурунда С. Тока кудумчузунда чурттап турар Э. А. Саттың гаражынын шоофазын үрел киргеш, А 51-41 ТВ күрүне дугаарлыг, сарыг өңнүг «Москвич-412» машинаны оорлап аппарган. Ук машинаны көргеш, оон турар черин билир кижилерни чоокка иштики херектер киллизинге дыңнадырын дилеп тур бис.

Улуг-Хем райкүүскомунуң ИХК-зынга Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчызы М. О. Хураллаадан билдириишкин кирген. Томск хоорайдан июнь 29-та поезд-биле үнген 21 харлыг дүңмазы амдыгаа чедир келбээнин ында дыңнаткан. Сөөлгүзү Томск хоорайда ОПТУ-42-де өөренип турар.

Июль 4-те Чейнеш Ондар дээр 18 харлыг дүңмазы бажыдан үнгеш, олчаан ээп келбээнинің дугайында дыңнадыгны Кызыл хоорайның чурттакчызы Ч. К. Ондар хоорайның иштики херектер киллизинге киргген.

Үстүнде кижилерниң дугайында чүүү билир силер, ол дугайын милицияга дыңнадырын диледи бис.

Кызыл хооркүүскомунуң ИХК-зында кеземче херээ истээр салбырның ажылдакчылары 21 харлан 23 харга чедир назылыг орус национальдыг 4 кижилиг бөлүктү тутканы. Оларны элээн кашы квартира оорлаанынга каразып турар.

Кызыл хоорайга хөй-ниитиннин корум-чурумунуң камгалалынга 145 кижи киришкен. Биче хулиганнаашкын дээш 10 кижи туттурган, эзириктер сергедир черге 27 кижи хонган. Машинаны эзирик башкарып чораан 4 чолаачы КАИ-ге туттурган, орук шимчээшкининиң чурумунуң 62 хажыдышкыны илереттинген.

Кеземче херектерниң истелгезинің талазы-биле ажылдарга эки көргүзүглери дээш ИХМ-ниң истелге киллизинің ажылдакчылары В. Ф. Алексеев, К. Д. Салчак, И. А. Саян, а ол ышкаш Кызыл хооркүүскомунуң ИХК-зында истелге салбырының ажылдакчылары С. Ч. Монгуш, Г. М. Берсенева, А. А. Егоров, Н. М. Гусева олар Тыва АССР-ниң иштики херектер министрининң дужаалы-биле шаннатканнар.

Мария КУЗЬМИНА.

ИХМ-ниң парлалга бөлүүнүң инструктору.

Уран чүүлдүң кижилери

ДАҢ ХАЯАЗЫ ДЕГ

Республиканың В. Ш. Көкоол аттыг хөгжүм-шин театрынга келир үениң бичии балет артистериниң концерти болган. Фрунзе хоорайда хореография училишезинде өөренип турар бичии ооллар, уругларның орус, казах, узбек, кыргыс, тыва болгаш өске-даа улустарның танцылары өл хаак дег, эзлгир, чымчак, хат-салгын дег кашпагай, эрес, шимчээшкин бүрүзүн чогаадыкчы ёзу-биле ойнап самнаанын көрүкчүлер улуг магадал-биле сонуургап көргеп. Ол ышкаш удавас Тывага балет уран чүүлү сайзыраар. Келир үениң балет артистерин белеткеп, өөредип, кижизидип турар башкы өөренікчилери-биле кады Кызылда чедип келген деп чугаалар кызылчыларның аразында дыргын тарай берген.

«Кызыл» аалчылар бажыында чурттап турар башкыларга үжуражыры-биле аңаа чеде бердим. Кызыл районнуң «Кара-Хаак» совхозунга концерт көргүзүп чораш, чаа-ла чедип келген болдулар. Оларның удуртукчу башкызын сураглай бердим. Оон үезин тыва херээженнерден барык ылгашпас, кара карактарлыг, ортумак сынныг, артист кижи болгаш чарашсымаар арын-шырайлыг, чугаа аразында хүлүмзүрүп каап орар, чугаакыр кижи-биле шайлап ора, дыка-ла хөөрештивис. Ол чаа-ла 45 харлапкан, амгы үеде Фрунзениң хореография училишезинин директору Айдай Раткановна Шукурбекова Тывага ийи-үш-даа келгеш, балет артизинге таарыжыр уруглар чыып, ол-бо районнарга баргылаан.

Айдай Шукурбекованың адазы сураглыг кыргыс чогаалчы Раткан Шукурбеков—драматург, очулдурукчу, элээн каш номнарның автору. Ол даштыкы, орус, совет аалчыларның ховар эртинелерин кыргыс дылга очулдурган. Ол чогаалчының «Ийи эжишкилер», «Акының күзел-соруу», «Жапалак Жатпасов» деп шиилери кыргыс сценадан дүшпейн келген. Оон шоодуглуг чечен чугааларын Кыргыс ССР-ниң улустуң артизи Эстебес Турзуналиевтиң күүселдериниде мөңге арткан. Айдайның авазы Ускай Шамирова—республиканың опера болгаш балет театрының үндезилекчилериниң бирээзи, сураглыг балет артизи. Ада-иезиниң уран талантызын дөрт уруглары салган алган.

Айдай М. Куренкеев аттыг хөгжүм-хореография училишезинге 1963 чылда өөренип турда, ССРЭ-ниң улустуң артизи Б. Бейшеналиева оон удуртукчузу, дагдыныкчызы, башкызы турган. Училишени чедишкиниг дооскаш, Айдай опера болгаш балет театрынга балет танцыларының баштыңы (солизи) болуп ажылдап турган. Аныяк кыс бодунуң уран талантызы-биле кыргыс көрүкчүлерни магадалып турган болбайн канчаар. Кыргыс ССР-ниң Культура министерстозу 1970 чылда Айдай Шукурбекованы Москваның академиктиг хореография училишезинин башкылар белеткээр курузуче өөредип чоруткан. Ону үш чыл болгаш дооскаш, катап училишезинге келгеш, методика кабинединиң эргелекчизи болуп ажылдай берген. Ол 1981 чылда Тывага келгеш, Тожу, Улуг-Хем, Кызыл районнардан 15 өөреникчини шилип алган. 1987 чылда баштайгы доозукчулар он кижи ырының болгаш танцының «Саян» ансамблинге, хөгжүм-шин театрынга балет артистери болуп ажылдай берген. Оларның аразында Евгения Салчак РСФСР-ниң, Виктор Монгуш Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери болуп ажылдап, уран талантызын чонунга бараалгадып чоруур. Ол ышкаш Марина Кол, Влада Төмүр болгаш өскелерде-даа «Саян» ансамблдың кол танцычылары болуп шылгарап турар. Тыва уругларның шынчы өнүү, ёзулуг дагдыныкчызы оларның өөредилгези, кижизидилгези дээш сагыжы саарзык, даң хаяазы дег келир үеже үдеп чоруур, ийги авазы Айдай Шукурбекова барык 27 чыл дургузунда бичии чаштарны балет уран чүүлүнге хандыхшылып келген. Ол Фрунзениң башкы институдун бот-өөредилге биле база доозуп алган.

— Бир эвес үну чок кижи болза, бодунуң чугаалаар дээн сеткил-сагыжын имнеп, салаадарбиле айтыр, арын-шырайы-биле көргүзүп турган ылередир болгай. Ол ышкаш балет артистери шиинин, танцының кол рольдарының овур-хевирлерин шимчээшкиниң чажыттары-биле көрүкчүлерге дамчыдар болгай. Балет уран чүүлүнүң онзагай шыларларын шингээдип алыр талазы-биле уран талант, шыдамыккай мөзү-шынар тыва уругларда бар дээрзинге шуутла бүзүредим. Олар коңчуг өөренирчел, шингээдирчел, уран талантылыг. Ынчалзадаа чүү дээр чүвел аан, арай пөрүксүмээр, өде-лара, дидим чорук төрүмелиндеи четпейн турар ышкаш. Ындыг-даа бол, ёзулуг балет артистери олардан ыяап-ла үнер дел чүвеге бүзүрел чоруур мен. Ынчангаш аныяк артистериниң келир үези дээш бүгү күжүмүү, эртем-билимни, арга-дуржулгамны харам чокка өргүп чор мен—деп, Айдай Раткановна чоргаарал биле чугаалаар чорду.

Амгы үеде Фрунзениң хореография училишезинде 12 тыва уруглар өөренип турар. Бо чылын ону Давакай Монгүн-оол, Виталий Хүлер-оол, келир чылын Саяна Данзын доозар. Ол ышкаш эки өөредилге-чуруумуг, хөй-ниити ажылдарынга идепкейжи уругларга: Чечена Аскирова, Омак Сарама, Владислав Шимит, Буян Чамыян, Олег Доржу, Айдыс Оюн, Ирина Кочага, Ойнаарак Монгуш олар дыштанылгазында чаныс келгеш, өске эш-өөрү-биле кады отчёттуг концертнерин Кызыл хоорайга, Каа-Хем, Бии-Хем, Кызыл районнарына чамдык ажыл-агыйларына көргүскен. Келир үениң балет артистерин каяа-даа чылыы-биле уткып, уран талантызын магадап турган.

Училищеде сургуулдарның өөренирине, чурттаарына таарымчалыг байдалдар тургустунган. Бир өрээлде ийи-үш кижи чурттап турар. Өнүүр телевизор, амгы үениң дериг-хереклелери саадынган. Училищеде техникиг дериг-хереклелер — магнитофон, радиола, кодоскоп, диапроектор, хана бүрүзүнде улуг көрүнчүктер сургуулдарның өөренирине коңчуг таарымчалыг болуп турар. Бичии уруглар ниити-билиг школазының программазын база өөренип, хоорайның сураглыг чогаалчылары, чурукчулары, уран чүүлдүң ажылдакчылары, артистер, күш-ажылдың, дайынның хоочуннары-биле ужуражылгаларга киржип турар. Ол ышкаш каш удаа кыргыс черниң чурумалдыг черлериниче туристи ноходтарны кылган.

Дыштанып, чаныс келириниң мурнунда тыва уруглар башкызы Айдай Шукурбекованың удуртулгазы-биле Казах ССР-же экскурсиялаш, Алма-Ата хоорайның төөгүлүг болгаш культурлуг черлерин магаа хандыр көргеш келгеннер. Ол ышкаш Ленинградтың хореографчыларының тургусканы «Щелкунчик» деп балет-шиизин Кыргыс ССР-ниң күрүнеин опера болгаш балет театрынга көргүскен коңчуг солун болгаш өөредиглиг болган. Ол шин-балетке училищения сургуулдары, бистиң чаңгыс чер-чурттутларывыс Ойнаарак Монгуш биле Айдысмаа Ондар база киришкен. Ында кыргыс башкы Айдайның үлүү база бар.

Төрүмелиңден салым чаяанныг, уран талантылыг артист-башкы, партия кежигүнү, уран чүүл талазы-биле күш-ажылдың хоочуну Айдай Шукурбекова ССРЭ-ниң хореография училищелериниң директорларының болгаш, ССРЭ-ниң театр ажылдакчыларының чевүлелериниң кежигүнү болуп турар. 1987 чылдан бээр Фрунзениң хореография училишезинин директору болбушаан, хөй-ниити ажылдарының идепкейлиг киржикчизи, балет уран чүүлүнүң сурдулуг сурталчызы кылдыр санаттырып келген. Ол «Кыргыс улусчу танцылаының методиказы болгаш оларны эде тургузары» деп эртем ажылын кылбышаан, «ССРЭ-ниң хореография училищелериниге методиктиг дуза» деп номну бижип доозуп турар. Шынаңла, бистиң республикага балет уран чүүлүн хөгжүдеринге төлептиг үлүүн киирип чоруур болгаш ам-даа ачы-дузазын көргүзер кыргыс башкыга Тыва АССР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты тыпсыр дугайында дилегни Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунче республиканың Культура министерстозу киирген деп дыңнаваш, аңаа сеткил сагыжымдан өөрүп, ол дилегни деткиир кижи болдум.

Хүлүмзүргей шыраңлыг, өөреникчилер дээш сагыш човаңгыр кыргыс башкы Айдай сургуулдары-биле байырлажып турган, оларга чагыг сөзүн берип, дыштанылгазын халас эрттирбейн, чүү-чүү өөренип алырын айтып турду. Өөреникчилер белүү-биле чоруп-тарга, башкының карааның чаштарынын сыстып келгенин эскерип кагдым. Ол төгүлген чаштар уруглар дээш төккен күш-ажылчы дерге, сеткилдиг ханыгындан сагыш човаашкынга холушкаш, кыргыс башкының бүүнүнг ижинин хүлүмзүрүү болуп, өөрүктерже шилчий бээр чорбалыве. Тывага база катап чедип келирин күзээш, ол хүндүлүг башкыга экинги күзел артым. Ужуражыкыже, байырлыг, Айдай Раткановна!

Сарыг оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: училищенин директору Айдай Шукурбекова (ортузунда). башкылар Тамара Асымбаева, Замира Сыдыкова.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

Кыргыс башкы Айдай дугайында

Чарлалдар бюрозу

КЫЗЫЛДЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң шинтириг өзүглар идегежиринин телефону хоорай киллизинде ажылдап эгелээн. Оон кол соруулгазы: хоорайда болуушкуннарга хамаарыштыр янзы-бүрү чугаалажыышкыннарга, даап бодаашкыннарга шын харыны бээри, чогуур тайылбырны кылыры болур.

Сонуургаан айтыгларынга шын харыны алыры-биле хамаатылар дараазында телефонну ажыглап болур: 3-45-31.

УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИ.

Телевидение

ИЮЛЬ 13

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Аргентин танго». 9.20 Барымдаалыг фильм. 9.30 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы» 10.15 «Силер мону шыдаар силер». 11.30 «Чыл үелери». Июль. 12.30—13.15 «Ye». 15.50 «Пан Тау». 7-ги серия. 16.20 Барымдаалыг фильм. 16.40 «Овур-хевир». Үстүү класс өөреникчилерниге литературжу дамчыдыла. 17.20 Мультфильм. 17.30 «Чуртта, Чеп!». 18.30 «Ye» 19.00 Мультфильмнер. 19.10 Артист А. Миронов аттыг ыры конкурузу. 20.00 «Сагыш-сеткил кижизидилгезин». Уран-чечен фильм. 5-ки серия. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 Чугула интервью. 21.45 «Ол болган... болган...» 22.05 «Үптүзүкин». Барымдаалыг фильм. 22.55 — 02.15 «Хөгдүг уруглар», «Мен база өске «Мен». Чапсарда (01.05)—Медээлер.

ИЛИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика 8.15 «Кроштун каникулдары». Уран чечен фильм. 4-ку серия. 9.25 Концерт. 9.50 Барымдаалыг фильм. 10.15 «Хеклаан 90». 10.45 «Ерма». Уран-чечен фильм. 12.10 Ф. Амиров. Концерт. 12.40 «Денискины каникулдары өлүрүп кааны...». Барымдаалыг фильм. 13.15 «Каэмеп». Телефильм. 14.15 —15.25 «Игорь Саввович». Уран чечен фильм. 3-ку серия. 17.00 Таджик ССР-ниң Күүселдер дюзу. Таджик телевидение программазы. 17.30 «Кеву рут».

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм 18.45 «Тыва телевидение чалап тур» Эрге хоойлу видеоималы 19.45 Медээлер. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг ... чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 «Ужуп чоруур тавактар, дыштаанны бараалгаанынг». 21.10 Бичии концерт. 21.25 Бүгүдеге спорт. 21.40 — 01.00 «Пи» демдек адаа-биле.

ҮШКУ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 «Бистиң чурттап турар оранывыс» 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Малчыннар Наадымын таварыштыр бо чылдың июль 21-де «Хүреш» стадионга тыва хүреш болуруп оргкомитет чарлаан тур. Хүрешке республиканың шыырак дээн мөгелерин чалап эккээр.

Стадионга кириринин билеттерин баш удур садыын турар. Улуг кижинин билединиң өртээ 2 рубль, бичии кижинин 50 көпеек. Коллективтиг чагыларны Кызылда болгаш районнарда спорт организациялары хүлээп ап турар.

КИНО

ИЮЛЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Постоялый двор среди холмов» 9.00, 11.00, 13.20, 15.30, 17.40, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник № 29 9.00, 12.20. «Дикая собака Динго» 10.20, 13.40, «Заноос» 15.40, 20.00, «Отпетые мошенники» 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Случайный вальс» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Замужем за мафией» 14.30, 16.30, 18.30, 20.30 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Подпольщики» 15.00, 16.50, 18.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Мой друг — предатель» 17.20, 19.40 шактарда.

Өг-бүле клуву

ИЕНИҢ АВЫРАЛЫ

Дыртыына Мага-Ширяевна Биче-оолду Мөнгүн-Тайга районунуң улуг-бичии кижилери шупту таныыр дээр болза, ында хөөредиг чок. Даштындан көөрге, улгады бээрге ындыг чүве ийикпе, аныяанда шала шилгедек чораан дурт-сыны ам арай чавызай-даа берген ышкаш көстүр. Оон хүрек карактарының көрүжү ол хевээр: чүгле карактарының адаанда чиик хазырыктар болгаш шоолуг билдирбес дырышкактар артса-даа, билбес кижи ону сезен хар чоокшулап орар-дыр деп эскербес.

Ол чажында белен эвес амыдыралды эрткен: үжен чылдарның төчүүзүнде сталинчи тудуп хоругдаашкынар, дайын чылдарының берге үелери оон сагыжынга чуруттунуп артып калган.

— Билип кээримде-ле, аңаем малчын уктуг чораан улус. Ачам үр үеде мал кадаргаш, оон суму даргалап, барык кылбаан ажылы чок кижи-ле болгай — деп, Дыртыына Мага-Ширяевна болуунун адазының дугайында чылыы-биле сактып чугаалаар.

1933 чылда Мөнгүн-Тайгага Мазыкы деп кижиниң оглу Биче-оол-биле олар өг-бүле тудуп, чурттай бергеннер. Ынчан Биче-оолдуң адазы ашак Ак-Баштыг баарында кыштага-да болгаш, ону ажаап карактаарынга, малдың чаш төлүн мөңгө элыр талазы-биле баштайгы чылдардан тура-ла кызымак чоруун көргүзүп келгеннер.

— Мал малдаан үжен ажыг чылдарның дургузунда черле багай диртип көрбээн бис. Пенсияже үнер мурнунда, харын-даа сөөлгү чөөрби чылдарның дургузунда 100 хойга онааштыр 90-дан эвээш хураган ап көрбээн бис. А эн дээре көргүзүүвүс — 100-тен 125-ти бежен чылдарның төчүзүнде алган бис — деп, Маадыр-ие сеткили ханган чоргаарал-биле чугаалап орду. Шынаа-ла, Биче-оол Мазыкыевич биле Дыртыына Мага-Ширяевна оларның үжен ажыг чылдар дургузунда колхозунга өстүрүп берген хоюн, оон бүгү продукциязын санаар болза, улуг сан-түп үнер дээрзи чугаажок. Оон-биле чергелештир үлегерлиг ада-ие чоннуң, ха-дүнмаларының мурнунга он ийи кижини төрээш өстүрүп, кижизидип каан. Биче-оолдарның ады Мөнгүн-Тайгада хүндүткелдиг.

Маадыр-ие, персоналдыг пенсионер Дыртыына Мага-Ширяевнаның уруглары, уругларының уруглары төрээн чеде өзүп көвүдеп эгелээн. 1953 чылда ынчанғы «Малчын» колхозтуң бир кодан хоюн база кадарары-биле хүлээнип алганнар. Өг-бүленің ээлери кайызы-даа чажыңдан тура мал кадарып өскен болгаш, ону ажаап карактаарынга, малдың чаш төлүн мөңгө элыр талазы-биле баштайгы чылдардан тура-ла кызымак чоруун көргүзүп келгеннер.

— Мал малдаан үжен ажыг чылдарның дургузунда черле багай диртип көрбээн бис. Пенсияже үнер мурнунда, харын-даа сөөлгү чөөрби чылдарның дургузунда 100 хойга онааштыр 90-дан эвээш хураган ап көрбээн бис. А эн дээре көргүзүүвүс — 100-тен 125-ти бежен чылдарның төчүзүнде алган бис — деп, Маадыр-ие сеткили ханган чоргаарал-биле чугаалап орду. Шынаа-ла, Биче-оол Мазыкыевич биле Дыртыына Мага-Ширяевна оларның үжен ажыг чылдар дургузунда колхозунга өстүрүп берген хоюн, оон бүгү продукциязын санаар болза, улуг сан-түп үнер дээрзи чугаажок. Оон-биле чергелештир үлегерлиг ада-ие чоннуң, ха-дүнмаларының мурнунга он ийи кижини төрээш өстүрүп, кижизидип каан. Биче-оолдарның ады Мөнгүн-Тайгада хүндүткелдиг.

Маадыр-ие, персоналдыг пенсионер Дыртыына Мага-Ширяевнаның уруглары, уругларының уруглары төрээн чеде өзүп көвүдеп эгелээн. 1953 чылда ынчанғы «Малчын» колхозтуң бир кодан хоюн база кадарары-биле хүлээнип алганнар. Өг-бүленің ээлери кайызы-даа чажыңдан тура мал кадарып өскен болгаш, ону ажаап карактаарынга, малдың чаш төлүн мөңгө элыр талазы-биле баштайгы чылдардан тура-ла кызымак чоруун көргүзүп келгеннер.

Кижиниң амыдыралы дески болбас деп чоп сөглээн болгай. Оон онгул-чингилдери-даа, булут чок аяс дээр ышкаш, магалыг чаагай үеле-даа турар: он ийи кижиниң үжү оларның аразында ам чок.

Бо улуг өг-бүледе ооллар хөй улус. Улуу — Мочак-оол. Ол база-ла ада-иезин ышкаш, уктуг малчын диртип чоруур. Ол ам кырган-ачазының, оон соонда ачазының ада-төрө салгаан турлаа — Ак-Баштыг баарында чылдын-на малын кыштадып, республикада ат-сураа алгаан малчыннарының одуруунда кирген. Үр үеде ак сеткилдиг күш-ажылы, эки көргүзүглери дээш аңаа Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп хүндүлүг атты тывыскан. Мынчап кээрде, адазы, иези, ослу — шупту алдарлыг малчыннар!

Мочак-оолдаа бичизи Даңдар-оол. Ол алдан чылдарда Кызылдың педагогика институдун дооскаш, төрээн чери — Мугур-Аксы суурда ортумак школада башкылап чоруур. Оон школа доостурган өөреникчилериниң чамдызы хүндүлүг башкызы-биле чаңгыс одуругда кады ажылдап турарлар.

Акызының ээзи истээш, Сарыг-оол база-ла башкының дээди өөредилге черия доосканнаш, чоорту ам ажылынче шилчээн соонда, партияның Новосибирскиде дээди школазын дооскан. Ол ам СЭКП Мөнгүн-Тайга райкомунуң киллис эргелекчизинде ажылдап турар. Оон бичези Кара-оол — тудуг талазы-биле специалист база-ла намның дээди школазын дооскан. Ам райкүүскомдаргазының оралакчызы, Александр Кызылдың автоорук техникумун дооскаш, бо хүннерде Мугур-Аксында ажылдап, өг-бүленің тутканы. А уругларының бичизи Зоя — сан киллизинин ажылдакчызы.

Маадыр-ниң уругларының чүгле өскен-төрээн Мөнгүн-Тайгазында эвес, харын республиканың ацгы-ангы булунарында чурттап, чонунга ажыктыг ажылды кылып чоруур. Оларның бирээзи — Аня Түлүш. Ол Өвүрнүң Чаа-Суур ортумак школазының математика башкызы, ажы-төлдүү.

— Уругларымның эң улуу Өргеш Хомушку Кызылда карааа четкестер ниитилелиниң бүдүрүлгезинде ажылдап турар. Ам 55 харлыг кижи. А эн бичези Галина чоокта чаа 29-тапкан — деп, Дыртыына Мага-Ширяевна чугаалаваш, — Уругларымны, оларның уругларын шуптузун санааш, 80 (!) чедип чорда, будалып каар апарган болгай мен—деп, ол баштактаны аарак уламчылады. Ол шын. Биче-оолдар аймаан санаар болза, ам сезеи чедип турар улус. Оларның аразында эмчилер, башкылар, мал ажылының специалистери, тудугжулар, чолаачылар-даа хөй. Чурттуң хоорайларында өөренип турар студентилер оларда база арбын: Москвада, Ленинградта, Катаньда, Кызылда дээш оон-даа өске черлерде.

Маадыр-ие Д. М.- Ш. Биче-оол партия кежигүүнүге киргенден бээр 50 чыл болганын үш чыл бурунгаар демдеглээн. Бо үениң дургузунда ол күрүнеге хөй малды өстүрүп бээриниң ангыда, Мөнгүн-Тайгага колхоз тургузуушкунунга, оон сайзыраарынга, аныяк-өскенни мал ажылынга хаара тудуп, өөредиринге болгаш оон-даа өске хөй ниити ажылдарынга идепкейлиг киржип келген. Ол Бай-Тайга, Мөнгүн-Тайга район Советтериниң депутадынга каш удаа сонгудуп, чагыларны өйшаанда күүседир херекке улуг-хуузун киирип келген.

Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну, персоналдыг пенсионер, Маадыр-ие Дыртыына Мага-Ширяевна Биче-оолдуң хөрээн «Хүндүлелдиг Демдээ» орден, В. И. Ленининиң төрүттүүгениниңдеи бээр 100 харлаанынга тураскаатканы юбилей медалы болгаш чазактың оон-даа өске шаналдары каастап чоруур.

Виктор КАРА-САЛ.
(«Шынның» корр.).

Чагаалардан одуруглар

АДА-ИЕЛЕР ДУГАЙЫНДА

Ава. Чаңгыс ол сөстү адаптарга безин ие кижиниң чылыг-чымчак карактары, ажы-төлүнге изиг ынакшылы кижиниң сагыжынга дораан кирер. Бистиң аввысты Седен-оол Мария Мөнгүновна дээр. Ол чырык черде бүгү авалар ышкаш, бодунуң күжүн, сеткил-сагыжын ажы-төлү дээш сеңиеп чоруур. Ол дээш аввыска кезээ мөңгеде мөгейип чоруур бис. Аввыс Торгалыгның Чаалаатыга баштайгы ыысын ыглаазындан бээр ам 40 чыл боор турары ол. Аввыс биске чеже өөрүшкүнү сеңиеведи дээр. Өөренгеш кээриивске, аввыс чок болза, дораан чоктай бээр бис, биске ол хире эргим.

Аввыс «Шолбан» ясли-садикте эвээш эвес чылдар иштинде ажыл-агый эргелекчизи болуп ажылдап турар. Кезээде ажыл-агыйы дээш сагыш дараан чоруур, кызымак, ажылынга бердинген кижи. Бисти чонунга төлептиг кижилер кылдыр кижизидер дээш ол бүгү күжүн салып чоруур. Оон ол күжү халас барбазын уругары бис база хүзээр бис.

Ынчангаш ынак аввыска аас-кежиктиг, кадыкшылды, узун назы назыдаарын оон дөрт уругларының мурнундан сеткилимнин ханызындан күзээр-дир мен.

Чойганмаа СЕДЕН-ООЛ.
Өөр район.

* * *

Ынак аввыс Донгаа Кыргыс Севел-Хуураковна июньда 70 харлаан. Улуг-Хем районуп Эйлиг-Хем суурда чурттап турар. Ол Маадыр-ие. Он уругну божаан. Ажы-төлүн төлептиг хамаатылар кылдыр кижизидер дээш бодунуң амыр-дыжын харамнанмайн чораан. Амгы үеде ажы-төлү төрээн чонунуң төлептиг кадрлары болуп ажылдап чоруур бис.

Аввыстың хар-назыны улгаткан-даа болза, бистиң уругларывысты амдыгаа дээр азыражып, оларның ынак кырган авазы болуп чоруурунга сеткилиистин ханызындан өөрүп четтиргениисти илереттивис.

Оон бажыныңдан үйген-кирген чону үзүлбес. Ынчангаштың ынак аввыстың эрткен юбилейи-биле изиг байырны чедирбишаан, үзүн назынны, кадыкшылды күзедивис.

Хүндүлел-биле, уругары.

* * *

Мээн ачам «Тиилелге» совхозтуң мурнакчы тудугжузу, он уругнуң адазы кижи: бис шупту 8 кыс 2 оол бис. 6 кижи ангы өг-бүлелердиг болгаш өске суурларда эки ажылдап турарлар.

Ачам 1957 чылдан эгелээш, кызымак ажылдап, чонунга шаңгадып, мактадып, аныяк-өскеннерге бодунуң арга-сүмезин кадып чоруур. Ачамның хөй чылдар иштинде эки директип чоруурунга чоргаарланып чоруур мен.

Чойгана КҮЖҮГЕТ.
11 класстың өөреникчизи.

* * *

Чеди уругнуң иези мен. «Өг-бүле» клувунда парлаттынып турар материалдар черле солун-дур. Бажын ажылынын хемчээлин кижи тыппас. Херээжен кижи олче дыка хөй үезин үндүрүп турар. Эр улус бажын ажылынга кириишпестир. Ачавыс—чолаачы. Ол дыка томаанныг кылдыр кестүр. Шупту улус мени ындыг эки кижиге душкан, амыраан кижилир сен дээр. Шынында ындыг эвес. Бичии ижипкенде, чаңы үнүп кээр, хыйланыычалын кижи кайгаар. Оон биске халалыын кым билир боор.

Хөй ажы-төл азырап орар кижи чамдык ажылдарга күш четпейн балр. Ындыг таварылгада ол дузалажыптайн дээрзиниң орнунга, чүгү чок чүвел дээш турар. Черле бажын ажылы дыка берге деп чүвени эр ээлерге канчаар биленгирзе эки чүве ирги? Бо чылдагаанбиле чарлып турарлар база хөй-дур. Хүнүүн үнер маргылдааны чежезин ол дээр. Эртем ёзузу-биле-даа бо айтырыгны өөренип көрзе.

Автор чагаада адын салып каан, өг-бүле айтырыы нарын болгаш эпчок чүүлдер үнмезинбиле автор адын биживезин дилээн.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ карыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Киллистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет сургузуг — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ өчүлга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн Зарганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. болгаш ном садыының херектериниң күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чагыг № 447. ТС—00829.

Индекс 54241